Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

3

1983

Scanned with CamScanner

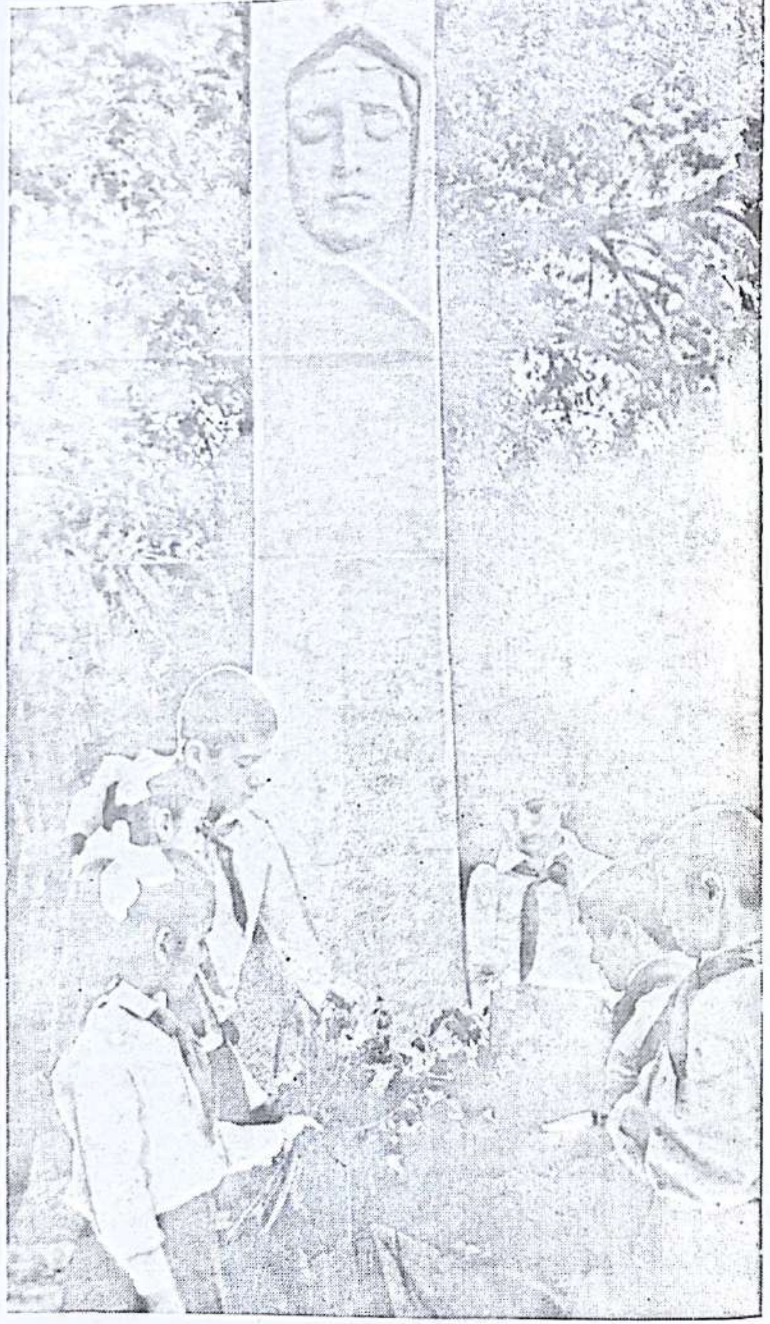

Шәкилдә: Мәктәблиләр Хуршудбану Натәванын абидәси өнүнә чичәк дәстәләри гојаркән.

Фото: Камал Бағыровундур.

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-чү илдән чыхыр.

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР
1983
№ 3 (115)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә иш тәчрүбәси

М. Һәмзәјев — «Орфографик сајыглыг» вә онун ашыланмасы јоллары һаггында . . . 3
Ф. Һәсәнов — Иншa үчүн материал топламаг вә ону системә салмаг бачарыгларынын формалашдырылмасы . . . 7
Р. Новрузов — «Вагиф» драмында шәхс адлары . . . 12
М. Һәсәнов — Азәрбајчан дилиндән мүхтәлиф бөлмәләрин әлагәли тәдриси һаггында . . . 16
К. Микајылов — Лексиканын тәдрисиндә үслубијјат үзрә апарылан ишләр . . . 19
А. Бағыров — Естетик тәрбијәнин ашыланмасы имканлары һаггында 23
Е. Агајев — Сөзләри мәншәчә фәргләндирмәк бачарыгларынын ашыланмасы тәчрүбәсиндән . . . 26
Н. Агајев — Фәндахили әлагәдән истифадә тәчрүбәсиндән . . . 30
Ч. Мәммәдов — Шакирдләрин тәрбијәсинә комплекс јанашмаг тәчрүбәсиндән . . . 33
М. Баһарлы — Әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили вә фәнләрарасы әлагә јарадылмасы тәчрүбәсиндән . . . 37

Нәзәри гејдләр

Һ. Мухтаров — Дилләрин достлуғу . . . 42
Ә. Бағыров — Сајларын үслуби хүсусијјәтләри . . . 47
Ч. Әһмәдов — Классик әдәбијјатын тәдрисиндә мусиги әсәрләриндән истифадәнин бә'зи методик имканлары . . . 50

Методик ирсимиздән

С. Нәчәфова — Бир өмрүн ишығы . . . 55

Бизим иш јолдашларымыз

Ә. Аббасов — Јарым әсрлик мүәллим өмрү . . . 59

Редаксијанын почтундан

Мүәллимләримизин иш тәчрүбәләриндән сәтирләр . . . 61

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб . . . 63

●

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3, 1983.

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 3 (115), 1983.

СОДЕРЖАНИЕ

Методика и опыт работы

М. Гамзаев—Об «орфографической бдительности» и путях ее привития . 3
Ф. Гасанов — Формирование умений сбора материалов для сочинения и ее систематизирования 7
Р.Новрузов — Личные имена в драме «Вагиф» 12
М. Гасанов — О взаимосвязанном преподавании отдельных разделов по азербайджанскому языку 16
К. Микаилов — Работы по стилистике в процессе преподавания лексики . 19
А. Багиров — О возможностях привития эстетического воспитания . . 23
Э. Агаев — Из опыта привития умений по различению происхождения слов 26
Н. Агаев — Из опыта использования внутрипредметной связи . . . 30
Дж. Мамедов — Из опыта комплексного подхода к воспитанию учащихся 33
М. Бахарлы — Из опыта создания внутрипредметной и межпредметной связи на уроках литературы 37

Теоретические заметки

Г. Мухтаров — Дружба языков 42
А. Багиров — Стилистические особенности числительных 47
Дж. Ахмедов — Некоторые методические возможности использования музыкальных произведений в преподавании классической литературы . . 50

Из методического наследия

С. Наджафова — Свет одной жизни 55

Наши коллеги

А. Аббасов — Полувековая учительская жизнь 59

Из почты редакции

Строки из опыта учителей 61

Консультация

А. Эфендизаде — Ответы на вопросы 63

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.
Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

«ОРФОГРАФИК САЈЫГЛЫГ» ВӘ ОНУН АШЫЛАНМАСЫ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мухтар ҺӘМЗӘЈЕВ
психолокија елмләри доктору, профессор

Орфографија тә'лими мәктәбдә дил тәдрисинин ән мүһүм саһәләриндән биридир. Онун дүзкүн тәшкили орфографик вәрдишләрин формалашмасында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Орфографијанын мәнимсәнилмәсинин истәр методики, истәрсә дә психоложи аспектдә өзүнәмәхсус проблемләри вар. Белә проблемләрдән бири дә «орфографик сајыглыг» вә онун шакирдләрә ашыланмасы проблемидир. Бәс «орфографик сајыглыг» дедикдә нәји баша дүшүрүк? Ону нә заман вә һансы јолларла ашыламаг мүмкүндүр? Мәгаләдә һәмин суаллара гыса чаваб вермәк мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Психолог алимләрин орфографија вә дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәси психолокијасына һәср олунмуш тәдгигатлары көстәрир ки, шакирдләри дүзкүн јазы вәрдишләринә јијәләндирмәк үчүн онларын орфографик гајдалары билмәләри вә бунун әсасында мүвафиг фикри иш пријомларына јијәләнмәләри зәрури шәртләрдәндир. Лакин бу, һәлә кифајәт дејил.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бә'зән шакирдләр орфографик гајдалары билмәләринә, фикри пријомлардан истифадә етмәји бачармаларына бахмајараг, јенә бу вә ја дикәр сәһвә јол верә билирләр. Белә ки, мүвафиг гајда үзрә чалышманы јеринә јетирәркән бу вә ја дикәр орфографик гајдаја дүзкүн әмәл едир, лакин сонралар имла, ифадә вә ја инша јазы просесиндә һәмин гајда илә әлагәдар сәһвә јол верирләр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири орфографија тә'лими просесиндә шакирдләрдә «орфографик сајыглығын» јарадылмамасы илә әлагәдардыр.

«Орфографик сајыглыг» јазы заманы мүвафиг орфограмы көрә билмәк вә онун дүзкүн јазылышына әмәл етмәкдән ибарәтдир. Она көрә дә мүәллим шакирдләрә орфограмлары көрә билмәк, онлары бир-бириндән фәргләндирмәк, башга сөзлә, «орфографик сајыглыг» бачарығы ашыламалыдыр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдин јазыда ишләтдији сөзләрдә орфограмы көрә билмәмәси онун һәмин орфограма аид гајданы дүзкүн тәтбиг етмәмәси илә нәтичәләнир. Мәсәлән, јаздығы чүмләләрдә мүрәккәб сөзләри көрә билмәјән шакирд белә сөзләрин јазылыш гајдасына да әмәл етмәк һаггында фикирләшмәјә билир. Јахуд чохһечалы сөзләрин сонунда **к** вә **г** самитләринин ишләнмәсинә әһәмијјәт вермәјән, һәмин орфограмлары көрмәјән шакирд белә сөзләрә артырылан шәкилчиләрин саитлә вә ја самитлә башланмасына әһәмијјәт вермәјиб јазыда сәһвләрә јол верә билир. Бу һәмин шакирдләрдә «орфографик сајыглығын» олмамасы илә әлагәдардыр.

Шакирдләрә «орфографик сајыглыг» бачарығы ашыламаг үчүн биринчи нөвбәдә онларда дил материалыны мүшаһидә етмәк бачарығыны инкишаф етдирмәк лазымдыр. Бу ики бачарыг бир-бирилә сых шәкилдә бағлыдыр. Дил материалыны мүшаһидә етмәјә алышан шакирд мүвафиг орфограмлары асанлыгла сезә билир вә онлара аид гајдалара әмәл етмәјә чалышыр. Мә'лум олдуғу кими, мүшаһидә планлы, мәгсәдәјөнәлмиш гаврајышдыр. Она көрә дә тә'лим про-

Scanned with CamScanner

сесиндә шакирдләри дил материаллары үзәриндә мүшаһидә апармаг бачарығына јијәләндирмәк вә бу јолла да онларда «орфографик сајыглығын» формалашмасына наил олмаг вачиб шәртдир. Бунун үчүн шакирдләрин гаршысына мүвафиг гаврама мәгсәди гојулмалыдыр.

Шакирдләрин диггәтини сөзләрин нечә дәјишмәсинә вә семантик чаларларына јөнәлтмәклә, биз онлары, бир нөв, сајыг олмаға алышдырырыг. Белә һалда шакирд ишләтдији сөзә гаршы лагејд галмыр, онун форма вә мәзмунуна, грамматик вәзифәсинә фикир верир. Һәмин сөзләри јазаркән һансы гајдаја әсасланмаг лазым кәлдији үзәриндә дүшүнүр. Бу заман шакирд мәсәләни өзү мүстәгил һәлл едә билмәдикдә, онда мүәјјән шүбһә јарандыгда мүәллимә мүрачиәт едир, өз шүбһәсинин нә дәрәчәдә доғру олдуғуну ашкар етмәјә чалышыр. Шүбһәсиз, бу кими һалларда мүәллимин шакирди истигамәтләндирмәси, ону бир даһа диггәтли олмаға сөвг етмәси зәруридир. Белә олдугда шакирд даһа чох ахтарычы олмаға мејл көстәрир, дил материалы үзәриндә мүшаһидә апармағын зәрури олдуғуну анлајыр. Әксинә, мүәллим тәрәфиндән тәгдир едилмәдикдә, бәјәнилмәдикдә шакирдин һәмин саһәјә мејли сөнүр, бу, «орфографик сајыглыгла» дејил, бир нөв, «орфографик корлугла» нәтичәләнир.

Шакирдләрдә «орфографик сајыглығын» инкишаф етдирилмәсинә онларда орфографик гајдаларын тәтбиги илә әлагәдар фикри иш пријомларынын јаранмасы да әсаслы тә'сир көстәрир. Лакин бу заман јарадылан фикри иш пријомлары нисбәтән кениш характер дашымагла, гајданы мүхтәлиф шәраитдә тәтбиг етмәјә имкан вермәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, орфографијанын тә'лиминдә фикри иш пријомларыны мүәллимин шакирдләрә һазыр тәгдим етмәси онларда «орфографик сајыглығын» инкишафына о гәдәр дә тә'сир көстәрмир. Бу заман шакирд јалныз мүвафиг шәраитдә һәмин пријомдан истифадә едир, башга вахт јенә дә орфограмлара, һәтта һәмин орфограмлара јахын гајдаларын тәтбигинә гаршы лагејд галыр. Бунун әксинә оларағ, шакирдләр бу вә ја дикәр орфографик гајданын тәтбигинә аид фикри иш пријомларына мүәллимин истигамәтилә мүстәгил јијәләндикдә, башга сөзлә, һәмин фикри иш пријомларыны, бу вә ја дикәр орфографик мәсәләни һәлл етмәк үчүн зәрури олан фикри әмәлијјатлар системини өзләри ашкара чыхардыгда, «кәшф етдикдә» даһа сәмәрәли нәтичә верир, онларда «орфографик сајыглығын» инкишафына сәбәб олур.

Шакирдләрин бу вә ја дикәр орфографик гајда үзрә фикри иш пријомларына јијәләнмәләри вә һәмин пријомларын онларда «орфографик сајыглығын» инкишафына мүсбәт тә'сир етмәси үчүн бу ишә проблем ситуасијанын јарадылмасы, шакирдләрин чәтинликлә гаршылашдырылмасы илә башламаг мәсләһәт көрүлүр. Фикримизи садә бир мисалла ајдынлашдырмаға чалышаг.

Шакирдләр IV синифдә сону **г** вә **к** илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы илә таныш олур вә буна аид гајданы кечирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләри бу гајда илә әлагәдар фикри иш пријомларына јијәләнмәјә јөнәлтмәдикдә, онлар дәрсликдә верилмиш гајда илә таныш олмаларына бахмајараг, чалышмалар үзәриндә иш апарыларкән һәмин гајданын тәтбигиндә сәһвләрә јол верирләр. Бу, кечилмиш гајдаја аид шакирдләрдә «орфографик сајыглығын» јаранмамасындан ирәли кәлир. Онлары ејни орфограмын јазылышы илә әлагәдар ашағыдакы јолла фикри иш пријомларына јијәләндирдикдә исә нәтичә уғурлу олур.

IV синифдә бизим тә'лиматымыз әсасында мүәллим әввәлчә шакирдләрдән бир нәфәринә јазы тахтасында ашағыдакы үч чүмләни јаздырды:

1) Һәјәтә чохлу ушаг топлашмышды. 2) Ушаглар ојнајырдылар. 3) Һамы балача ушағын ојунуна бахырды.

Шакирд үчүнчү чүмләдәки «ушағын» сөзүнү «ушагын» шәклиндә јазмышды. Мүәллим һәр үч чүмләдә **«ушаг», «ушаглар»** вә **«ушагын»** сөзләринин алтындан хәтт чәкди вә билдирди ки, үчүнчү чүмләдәки **«ушагын»** сөзү дүзкүн јазылмамышдыр; **«ушағын»** јазылмалыдыр.

Сонра мүәллим өзү тахтада **«түтәк», «түтәкдән», «түтәјим»** сөзләрини јазды. Бурада сәһвин олмадығыны гејд етди. Бундан сонра шакирдләрә тапшырды ки, «ушаг», «ушаглар», «ушағын» сөзләрини алт-алта сол сүтунда, «түтәк», «түтәкдән», «түтәјим» сөзләрини исә сағ сүтунда јазыб икинчи вә үчүнчү сөзләри көк вә шәкилчијә ајырсынлар. Шакирдләр сөз көкләрини нәзәрдән кечирәрәк ејни сөзүн көкүндәки сон самитин бир һалда **г** вә **к**, башга һалда исә **ғ** вә **ј** олдуғуну көрдүләр. Мүәллим бурадача шакирдләри чәтинликлә, проблем ситуасија илә гаршылашдырды. Онлара нә үчүн белә олдуғуну арашдырмағы тапшырды. Мүәллим шакирдләрин диггәтини сөз көкүнә әлавә олунан шәкилчиләрә, онларын саитлә, јохса самитлә башламасына јөнәлтди. Шакирдләр бу чүр сөзләрә јалныз саитлә башланан шәкилчи әлавә олундугда **г** вә **к** самитләринин **ғ** вә **ј** самитләринә кечдијини ашкара чыхардылар. Бундан сонра һәмин сөзләрин јазылышында шакирдләрин сәһвә јол вермәмәси үчүн мүәллим онлары ашағыдакы фикри иш пријомундан истифадә етмәјә јијәләндирди.

1) Сону **г** вә **к** илә битән чохһечалы сөзләри тап; 2) һәмин сөзләрә шәкилчи артырылмајыбса, онларын сонунда **г** вә ја **к** јаз; 3) шәкилчи артырылыбса, онда јохла; а) шәкилчи самитлә башлајырса, **г** вә ја **к** јаз; б) шәкилчи саитлә башлајырса, **ғ** вә ја **ј** јаз.

Шакирдләр һәмин пријому дәфтәрләринә јаздылар вә тапшырығын ичрасында ондан бачарыгла истифадә етмәјә башладылар.

Башга бир дөрдүнчү синифдә мүәллим һәмин мөвзуну јалныз дәрсликдә верилмиш һазыр гајда үзрә кечди. Бундан сонра шакирдләр ејни тапшырыглары ичра етдиләр. Гајданын өјрәнилмәсиндән үч һәфтә сонра һәр ики синифдә ејни типли чалышма үзрә иш апарылды; шакирдләр ики вә дөрд чүр јазылан шәкилчиләрин орфографијасына аид һәмин чалышмада бурахылмыш мүвафиг сәһвләри дүзәлтмәли идиләр. Белә сәһвләрдән дөрдү гәсдән сону **г** вә дөрдү дә **к** илә битән чохһечалы сөзләрә аид едилмишди. Фикри иш пријомуна јијәләнмиш експериментал синиф шакирдләринин һамысы һәмин сөзләрә раст кәләркән дәрһал бурахылмыш сәһви дүзәлтмишдиләр. Контрол синиф шакирдләриндән исә јалныз ики нәфәри шәкилчиләрлә әлагәдар бүтүн сәһвләри дүзәлтмишди; галан шакирдләр **г** вә **к** самитинин јазылышында бурахылмыш сәһвләрә әһәмијјәт вермәмишдиләр. Суал-чаваб әсасында мә'лум олду ки, һәмин шакирдләрин әксәријјәти гејд олунан орфограмларын јазылыш гајдасыны билирләр. Лакин онларда бу билик «орфографик сајыглығын» јаранмасы илә нәтичәләнмәмишдир. Она көрә дә јазыда бурахылмыш сәһвләрә диггәт јетирмәмишләр.

Демәк, експериментал синифдә шакирдләрин мүстәгил оларағ вә фәаллыг шәраитиндә јијәләндикләри фикри иш пријомлары онларда «орфографик сајыглығы» артырмышды. Башга сөзлә, проблем ситуасија шәраитиндә апарылан иш һафизә сәвијјәсиндә дејил, тәфәккүр сәвијјәсиндә кетдијинә көрә шакирдләрин даһа фәал олмасына, онларда өз идрак објектләринә тәнгиди јанашманын, бунун нәтичәсиндә исә «орфографик сајыглығын» инкишафына сәбәб олмушду.

Шакирдләрдә «орфографик сајыглығын» формалашмасында орфографик мүмарисәләрдән дүзкүн истифадә олунмасы да мүһүм рол

Scanned with CamScanner

ојнајыр. Адәтән, орфографик мүмарисәләр ашағыдакы бачарыгларын јаранмасына јөнәлдилир: а) сөздә орфограмы «көрмәк» бачарығынын тәшәккүлү; б) гајданын тәтбигини тә'мин едән әмәлијјатлара јијәләнмәк; в) ајры-ајры әмәлијјатлар арасында әлагәнин јаранмасы вә онлары ваһид ишләр системинә дахил етмәк бачарығынын јаранмасы; г) гајданын маһијјәти вә ифадә тәрзинин шакирдләр үчүн дәгигләшдирилмәси.

Бу бачарыглардан биринчиси «орфографик сајыглығын» јаранмасы үчүн әсас шәрт олса да, дикәр орфографик бачарыглар да шакирдләри дүзкүн јазы вәрдишләринә јијәләндирмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Орфографија тә'лими просесиндә тәтбиг олунан мүмарисәләр мүхтәлиф олур. Бураја грамматик-орфографик тәһлил, үзүндәнкөчүрмә, имла, лексик-орфографик чалышмалар, ифадә јазы вә с. дахилдир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр мүмарисәләрин характери «орфографик сајыглығын» формалашмасына мүхтәлиф шәкилдә тә'сир көстәрир. Мәктәб тәчрүбәсиндә бә'зән елә орфографик мүмарисәләрә кениш јер верилир ки, онлар нәинки «орфографик сајыглығы» инкишаф етдирмир, һәтта орфографик корлуғун јаранмасына сәбәб олур. Мәсәлән, орфографијанын мәнимсәнилмәси психолокијасы саһәсиндә фундаментал тәдгигатлары илә танынан Д. Н. Богајавленски көстәрир ки, нөгтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфләри, орфограмлары јазмагла әлагәдар мүмарисә шакирдләри јазыда чәтинликләр үзәриндә дүшүнмәјә алышдырмыр. О јазыр: «...бурада ишин үмуми формасы олдугча јүнкүлләшдирилдијинә көрә шакирд онун ичрасында чәтинлик чәкмир. О, садәчә, диггәтли олмалыдыр ки, галан мәтни дүзкүн көчүрә билсин. Бурада чәтинлијин өзү «ајрылыр», шакирд һарада дүшүнмәк лазым кәлдијини дәгиг билир». Белә һалда шакирд һәгигәтән јалныз бир ситуасијада, бурахылмыш һәрфләр олан јерә чатдыгда дүшүнүр ки, бу да үмуми сајыглығын јаранмасына имкан вермир.

И. С. Забуга да бурахылмыш һәрфләрдән ибарәт мүмарисәләрин «орфографик сајыглығын» формалашмасына көмәк етмәдијини әсасландырмаға чалышмышдыр.

Хүсуси тәдгигатлар вә мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, орфографик мүмарисәләр нә гәдәр дүшүндүрүчү оларса, бу просесдә шакирдләр ән чох һафизәјә дејил, тәфәккүрә истинад едәрләрсә, онларда «орфографик сајыглығын» формалашмасы бир о гәдәр сәмәрәли просесә чевриләр.

Мүхтәлиф јазы ишләриндә «орфографик сајыглыгдан» истифадә едә билмәк үчүн гајданын кечилдији илк мәрһәләдә шакирдләрин диггәтини бурахыла биләчәк сәһвә јөнәлтмәк, сәһвләри хәбәрдар етмәк фајдалы нәтичә верир. Бу, бир нөв, шакирди јазыда диггәтли олмаға, орфограмы «көрмәјә» јөнәлдир. Буна көрәдир ки, көркәмли рус педагогу К. Д. Ушински сәһвләрин хәбәрдарлығына хүсуси гијмәт верәрәк јазмышдыр: «Мүәллим һәмишә јадда сахламалыдыр ки, сәһвин гаршысыны алмаг ону тәсһиһ етмәкдән даһа јахшыдыр».

Орфографик мүмарисәләр заманы гајданын әсас тәләб вә әламәтләринин ачылмасы да «орфографик сајыглығын» формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрир. Белә мүмарисәләри елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, онлар гајдалара аид билик вә вәрдишләрин мөһкәмләнмәсинә имкан версин. Бунун үчүн, биринчи нөвбәдә, бу вә ја дикәр гајда өјрәдиләркән тәтбиг олунан мүмарисәләрә әввәл кечилмиш гајдалары нәзәрә алмағы тәләб едән орфограмлар да дахил едилмәли, јени кечилән гајдаја аид фактлар исә сонракы мүмарисәләр заманы өз әксини тапмалыдыр. Белә олдугда шакирд јалныз һазырки ситуасија илә бағлы орфографик әмәлијјат апармагла кифајәтләнмир, башга гајдалары да хатырламаға, сәһвләрә јол вермәмәјә чалышыр.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, орфографик мүмарисәләрин јекнәсәглији «орфографик сајыглыға» мәнфи тә'сир көстәрир. Белә һалда шакирдин диггәти зәифләјир, о, ишин маһијјәтинә фикир вермир, нәтичәдә мүмарисәнин јеринә јетирилмәси механики характер дашыјыр. Белә олдугда «орфографик сајыглыг» да сөнмәјә башлајыр. Шакирдин дүшүнмәсинә, ахтармасына еһтијач галмыр. Мәһз буна көрә дә орфографик мүмарисәләрин форма вә мәзмунча рәнкарәнк олмасына фикир верилмәлидир.

Тә'лим мүмарисәләринин башга саһәләриндә олдуғу кими, орфографик мүмарисәләрин нәтичәләри илә танышлыг да фајдалыдыр. Шакирдләр мүмарисәләри нә дәрәчәдә дүзкүн вә ја сәһв јеринә јетирдикләрини билмәлидирләр. Сәһвини көрмәјән, ону дәрк етмәјән вә дүзәлтмәјә чалышмајан шакирд сонракы јазыларында да ејни типли сәһвләри тәкрар едир. Одур ки, шакирдләри јеринә јетирдикләри мүмарисәләрин, јазы ишләринин нәтичәси илә таныш етмәк, бу заман онлара өз сәһвләрини ашкара чыхарыб дәрк етмәји өјрәтмәк мүәллимин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир.

Гејд етдијимиз бүтүн бу чәһәтләрә тә'лим просесиндә лазыми диггәт јетирилмәси шакирдләрдә «орфографик сајыглығын» формалашмасыны, бунун нәтичәсиндә исә онларда дүзкүн јазы вәрдишләринин инкишафыны тә'мин едир.

ИНША ҮЧҮН МАТЕРИАЛ ТОПЛАМАГ ВӘ ОНУ СИСТЕМӘ САЛМАГ БАЧАРЫГЛАРЫНЫН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Фәррух ҺӘСӘНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбинә ујғун олараг IV—VIII синифләрдә инша үчүн материал топламаг вә ону системә салмаг бачарыгларынын формалашдырылмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Мүәллим, һәр шејдән әввәл, инша үчүн мөвзунун сечилмәсиндә шакирдләрин реал имканларыны нәзәрә алмалыдыр. Елә мөвзулар сечмәлидир ки, онлар шакирдләрин тәәссүрат вә мүшаһидәләри илә билаваситә бағлы олсун. Әкс һалда гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмаг чох чәтиндир, бә'зән исә һеч мүмкүн дејил десәк, сәһв етмәрик. Мәсәлән, әкәр өмрүндә кәнддә олмајан шакирдә «Фермада», «Мәним колхозчулара көмәјим», «Памбыг» вә јахуд «Үзүм јығымы» вә с. мөвзуларда инша јазмаг тапшырыларса, о бунун өһдәсиндән нечә кәлә биләр?

Инша проблеминә даир бә'зи алимләрин (С. А. Николскаја, С. В. Пучкова, Л. А. Григорова, Т. С. Зеналова вә с.) апардыглары тәдгигатлар вә мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, иншаја һазырлыг просесиндә һәр бир конкрет мөвзу үзрә материалын топланмасы вә сечилмәсинә мүәллим мүәјјән истигамәт вермәли вә бу мәгсәдлә ашағыдакы дидактик тәләбләри әсас тутмалыдыр.

1) Нә һаггында јазачағы шакирдә ајдын олмалы, топланылмыш материал мөвзу вә мөвзудан ирәли кәлән әсас фикирлә бағланмалыдыр.

2) Үмуми мөвзулара нисбәтән конкрет мөвзулар үзрә материал топланмасына чох јер верилмәли,

Scanned with CamScanner

топланылмыш материал објектив (һәгиги) мүшаһидә фактларына әсасланмалыдыр.

3) Мүшаһидә објекти чох дағыныг вә кениш олмамалыдыр.

4) Мөвзу илә әлагәдар топланылан материал шакирдин фәрди мүшаһидәсинин мәһсулу олмалыдыр.

5) Үзәриндә мүшаһидә апарылан објект мә'лум олмалы, мүшаһидә едилән фактлар дәгигләшдирилмәли вә конкрет план тутулмалыдыр.

6) Планла шакирдләр таныш едилмәли, мүшаһидә едилән фактларын нечә гејдә алынмасы мүәјјәнләшдирилмәлидир.

7) Шакирдләрин гејд дәфтәри олмалы, мүшаһидә заманы әлдә едилән фактлар орада гејд олунмалыдыр.

8) Топланылмыш материал тәһлил олунуб системләшдирилмәли вә мөвзу илә бағланмајан артыг һиссәләр мүәјјәнләшдирилиб, ихтисар едилмәлидир.

Инша үчүн материал топланмасына верилән бу дидактик тәләбләрин көзләнилмәси шакирдләри ахтарычылыға сөвг едир, мөвзунун ачылмасы, дәрк олунмасына вә топланылмыш материалын системә салынмасына шәраит јарадыр.

Иншаја материалын топланмасы онун системә салынмасы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Материалы системә салмаг үчүн ашағыдакылар әсас тутулмалыдыр:

1) топланыланлардан мөвзунун вә әсас фикрин ачылмасы үчүн лазым оланлары сечмәк; 2) материалы хырдаланмыш мөвзулар вә ја суаллар үзрә груплашдырмаг; 3) онлардан истифадә ардычыллығыны мүәјјәнләшдирмәк вә беләликлә, план тутмаг (әкәр лазымдырса). (Бах: Система обучения сочиненијам в IV—VIII классах, М., «Просвещение», 1973, сәһ. 108). Бу бачарыглары формалашдырмаг вә материалын системә салынмасы һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг үчүн дәрсин мәгсәди ајдын олмалыдыр. Мәсәлән, «Бизим мәктәб» (синиф, китабхана, клуб вә с.), «Мәктәбимизин биринчи мәртәбәси» (икинчи, үчүнчү мәртәбәси вә с.), «Мараглы кечә», «Мәктәбимизин өзфәаллијјәт дәрнәји», «Ән көзәл ај», «Әмәк габагчыллары илә көрүш» вә с. мөвзуларда јазылачаг иншаларда дәрсин мәгсәди ашағыдакылардан ибарәт ола биләр:

1) топланмыш материалларын гајдаја салыныб системләшдирилмәсинин мүтләг лазым олдуғуна шакирдләри инандырмаг; 2) бу ишин јоллары илә онлары таныш етмәк; 3) материалы груплашдырмагла бағлы мүстәгил иш һазырлыг көрүлмәси үзрә ишләри дүзкүн тәшкил етмәк. Тәчрүбә көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр дәрсин гаршысында дуран бу мәгсәди јеринә јетирмәк үчүн мөвзу е'лан олунуб, она аид кифајәт гәдәр материал топландыгдан сонра ишә топланмыш материалларын коллектив тәһлилиндән башлајырлар. Мәсәлән, габагчыл мүәллимләрдән Һәсәнбала Мәммәдов (Гусар рајону, Аваран кәнд сәккизиллик мәктәби) VI синифдә «Бизим мәктәб» мөвзусунда јазылачаг иншаја һазырлыг саатында әввәлки илләрдә ејни синифдә охумуш шакирдләрдән бир нечәсинин системсиз јазылмыш јазы ишини әввәлчә охујур, лөвһәдә јазыр вә јахуд кодоскоп васитәсилә екранда әкс етдирир. Шакирдләр лөвһәдә, ја да екранда көстәрилән ашағыдакы иншаны охујурлар:

«Бизим мәктәб тәпәнин башында, сәфалы бир јердә јерләшир. Кениш вә ишыглы отагларда дәрс кечирик. Сағда директорун кабинети, солда исә мүәллимләр отағы јерләшир. Мәктәбин кирәчәјиндә «Хош кәлмисиниз!» сөзләри јазылмыш плакат асылыб. Мәктәбин кениш һәјәти вә футбол мејданчасы вар. Синиф отаглары вә коридор тахта дөшәмәдән ибарәтдир. Коридорда шәрәф лөвһәси асылыб. Директор мүәллимлә сөһбәт едир. Сонра е'малатханаја кедир. Мәктәбин е'малатханасы коридорун башында

јерләшир. Синиф отаглары вә коридорда тәмизлијин көзләнилмәсинә өзүмүз нәзарәт едирик. Һәр күн V—VIII синиф шакирдләриндән 4—5 нәфәри нөвбәтчи олур. Биз мәктәбимизи чох севирик».

Инша мүсаһибә јолу илә коллектив тәһлил олунур.

— Јолдашыныз иншаја дүзкүн башлајыбмы? Бәс сиз нечә башлајардыныз?

Суала мүхтәлиф чаваблар алыныр. Шакирдләрдән бә'зиләри иншаја дүзкүн башландығыны, бә'зиләри исә биринчи чүмләнин артыг олдуғуну сөјләјирләр.

— Һансы чүмләләри артыг һесаб едирсиниз? Онлары мүәјјәнләшдириб үстүндән хәтт чәкин.

Шакирдләр «Директор мүәллимлә сөһбәт едир. Сонра е'малатханаја кедир» чүмләләринин үстүндән хәтт чәкирләр.

— Мөвзунун вә әсас фикрин ачылмасы үчүн верилмиш материаллар арасындакы ардычыллыг көзләнилмишдирми?

Биринчи шакирд:

— Хејр. Әввәл мәктәбин һарада јерләшмәсиндән сөһбәт кетсә дә, бу фикир тамамланмамыш синиф вә мүәллимләр отағындан, директорун кабинетиндән данышылыр. Сонра јенә дә әввәлки фикир («Мәктәбин кениш һәјәти вә футбол мејданчасы вар») давам етдирилир. Мәнә елә кәлир ки, бурада әввәлчә мәктәбин харичи көрүнүшү (бинанын өзү, мәктәбјаны саһә, футбол мејданчасы вә с.), дахили гурулушу вә нөвбәтчи шакирдләр һаггында данышмаг лазым иди.

Икинчи шакирд:

— Мәнчә, о, мәктәбин харичи көрүнүшү һаггында данышмаја да биләрди. Бирбаша әсас мәгсәддән— мәктәбин кениш вә ишыглы олмасы, фәнн кабинетләри, е'малатхана, нөвбәтчи шакирдләрин тәмизлијин вә сакитлији көзләмәсиндән данышмалы, сонра исә мәктәб һаггында өз үмуми тәәссүратыны билдирмәли иди.

Мүәллим һәр ики шакирдин фикринә ујғун план тутмағы вә материалы ики вариантда груплашдырмағы синфә тапшырыр.

Ашағыда һәр ики вариант үзрә шакирдләрин тутдуғу нүмунәви план вә онун әсасында груплашдырылмыш материаллар верилир.

I вариант

1. **Мәктәбин јерләшдији јер.** Тәпәнин башында, сәфалы бир јердә јашыл мешәләр, мејвә бағлары вә әкин саһәләри. Кәндин евләри вә учан гушлар.

2. **Бинанын харичи көрүнүшү.** Бирмәртәбәли кениш вә јарашыглы бина. Мәктәбјаны саһәдә әкилмиш мејвә ағачлары вә футбол мејданчасы. Узагдан адамын диггәтини чәлб едән, үзәриндә «Хош кәлмишсиниз!» сөзләри јазылмыш плакат. Кечәләр мәктәбин һәјәтини нура гәрг едән Илич лампалары.

3. **Мәктәбин дахили һиссәси.** Јахшы ишыгландырылмыш коридор. Ә'лачы шакирдләрин шәкилләри вурулмуш лөвһә. Тәртәмиз тахта дөшәмә. Сағда директорун кабинети, солда исә мүәллимләр отағы. Фәнн кабинетләри, мәктәб китабханасы вә е'малатхана. Нөвбәтчи шакирдләр. Тәмизлији өзүмүз көзләјирик.

II вариант.

1. **Мәктәбин кириш һиссәси.** Тәмизлији вә сакитлији көзләјән нөвбәтчиләрин чидди, һәм дә күләрүз сифәти. Јахшы ишыгландырылмыш коридор. Раһат вә тәмиз парталар. Сәлигә илә силинмиш тахта дөшәмә.

2. **Мәним гаршымда.** Үзәриндә «Хош кәлмишсиниз!» сөзләри јазылмыш плакат. Ә'лачы шакирдләрин шәкилләри вурулмуш лөвһә.

3. **Мәндән солда.** Мүәллимләр отағы. Е'малатхана вә китабхана.

4. **Мәндән сағда.** Директорун кабинети. Е'ланлар тахтасы. Пионер отағы.

План вә груплашдырылмыш материал әсасында шакирдләрин шифаһи чаваблары динләнилир, нәһајәт, онлара иншаны евдә јазмаг тапшырылыр.

Scanned with CamScanner

Јухарыдакы дәрс нүмунәсиндән көрүндүјү кими, шифаһи вә јазылы иншалара топланылан материалы системә салмаг бачарыглары ону планлашдырмаг вә дејилән фикрә ујғун план тутмаг бачарыгларыны өзүндә бирләшдирир.

Дикәр иш нөвләринә нисбәтән, материалы системә салмаг үчүн шакирдләрә план тутмағы өјрәтмәк, өз шифаһи вә јазылы нитгләринин планын бәндләринә ујғун ифадә етмәк, мөвзунун характери вә вәзијјәтиндән асылы олараг ону дәјишдирмәк, һәгигәтән дә, чәтин, лакин лазымлы мәсәләдир. Буну мәктәб тәчрүбәси вә мүшаһидәләр дә сүбут едир.

Бәс планы нечә тутмаг лазымдыр? Она нә кими тәләбләр верилир?

Һәр шејдән әввәл билмәк лазымдыр ки, план ифадә вә иншанын мөвзусуна ујғун кәлмәли, ону (мөвзуну) ачмаға көмәк етмәлидир. Бу бахымдан планын тутулмасына ашағыдакы тәләбләр верилир.

1. План иншанын мөвзусуна ујғун олмалыдыр.

2. План мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрин чизкиләрини өзүндә әкс етдирмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллимләрин бир чоху иншаја план тутаркән ону үч һиссәјә—кириш, әсас һиссә вә нәтичәјә ајырырлар.

Киришдә шакирдин нәдән данышачағына ишарә едилир, бир нөв мөвзуја башламаг үчүн илк аддым атылыр (1—2 чүмлә илә).

Әсас һиссәдә иншанын мәзмуну вә мөвзу ачылыр. Өз һәчминә көрә бу һиссә кириш вә нәтичәјә нисбәтән кениш олур.

Нәтичә иншанын сонунчу һиссәсидир. Бурада шакирд әсас һиссәдә дедикләринә јекун вурур, кәлдији нәтичәни формалашдырыр, үмумиләшдирмә апарыр вә иншадакы әсас фикрә өз мүнасибәтини билдирир.

Бу аспектдә јазылмыш шакирд иншаларындан биринә (Киров рајону, 135 нөмрәли мәктәб, К. Рәванованын иншасы) диггәт едәк.

Мән әсл достлуғу нәдә көрүрәм.

Бу ил алтынчы синифдә охујурам. Индијә гәдәр синиф јолдашларым вә мәһәлләмиздә јашајан ушагларын чоху илә достлуг етмишәм. Лакин онларын хасијјәтинә бәләд олдугча һисс етмишәм ки, һәр адамдан адама үрәк досту олмаз.

Мән синфимиздә Р. адлы бир оғланла достлуг едәр, ону өзүмә јахын билдијимдән бүтүн сирләрими она ачар, бир иш көрмәздән әввәл онунла мәсләһәтләшәрдим. Бир дәфә биз әдәбијјат кабинетиндә дәрс кечмәли идик. Һәлә зәнк олмамышды. Мән бајырда оланда, достум синиф јолдашларымыздан бири илә зарафатлашаркән өзү дә билмәдән шкафын шүшәсинә тохунмуш вә ону сындырмышды. Мүәллим синфә кәләндә шүшәни сынмыш көрүб, онун ким тәрәфиндән сындырылдығыны сорушду. Синифдә гәрибә бир вәзијјәт әмәлә кәлмишди. Мүәллим кимә мүрачиәт едирдисә, «билмирәм», «хәбәрим јохдур», «мән ичәридә олмамышам» сөзләри ешидирди. Бизим ушагларда белә бир хошакәлмәз адәт јаранмышды, ким сөзүн дүзүнү дејир, јолдашынын сәһвини көстәрирдисә ону «хәбәрчи», «сатгын» адландырыр вә бүтүн синиф она «дүшмән» көзү илә бахырды. Дәфәләрлә демәјимә бахмајараг, һәләлик онлары бу пис адәтдән чәкиндирә билмәмишдим. Һадисәни төрәдәнин адыны дәгиг билмәсәм дә, ушагларын бахышы, достумун сифәтиндәки ифадәләр мәни шүбһәјә салмышды. Јахшы ки, бу чанcыхычы ан узун сүрмәди. Мүәллим деди:

— Ушаглар, сиз пионер анды ичибсиниз, пионер галстуку кәздирирсиниз. Лакин пионерә јарашмајан һәрәкәт едирсиниз. Мән артыг шүшәни сындыраны тапмышам. Амма инди ону утандырмаг истәмирәм. Күман едирәм ки, о өз сәһвини баша дүшәчәк вә сизин гаршынызда үзр истәјәчәк.

Зәнк вурулду. Мән ушаглардан өјрәндим ки, шүшәни достум сындырмышдыр. Доғрусу, онун горхаглығына үрәкдән ачыдым. Аталар јахшы дејиб ки, «Дост јаман күндә танынар». Мән дә достуму дүшдүјү бу чәтин вәзијјәтдән гуртармаг үчүн она өз мәсләһәтимлә көмәк етмәји гәрарa алдым. Она билдирдим ки, сабаһ мүәллимдән үзр истәјиб, һәгигәти она демәсә, мән дејәчәјәм.

Сабаһы күн достумун һәрәкәтини тәнгид етдим вә һәгигәти ачыб дедим. Бундан сонра о мәндән инчиди. Онун буна һаггы вар идими? Ахы Островски дејир ки, «Достлуг һәр шејдән әввәл сәмимилик демәкдир, јолдашынын сәһвләрини тәнгид етмәк демәкдир».

Мән әсл достлуғу Мирзә Сәфәрлә Уста Зејналын, Гарача гызла Ағча ханымын, Мәһди илә Васјанын достлуғунда көрүрәм. Чүнки онларын достлуғунда доста хас олан хүсусијјәтләр вар.

Верилмиш бу инша нүмунәсинә тутулан план ишин әввәлиндә хүсуси бәндләр шәклиндә әкс етдирилмәсә дә, онда кириш, әсас һиссә вә нәтичә көзләнилмишдир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр мөвзунун характерини нәзәрә алмадан һөкмән иншаја план тутмағы вә ону иншанын әввәлиндә јазмағы шакирдләрдән тәләб едирләр. Бу исә шакирдләри чәтинлијә салыр, онлар нәдән башлајыб, нәдә гуртарачагларыны, бир һиссәдән дикәринә нечә кечәчәкләрини мүәјјәнләшдирә билмир, бә'зән дә план онларын әл-голуну бағлајыр, шакирд ифадә етмәк истәдији фикри там кенишлији илә верә билмир. Бә'зән дә елә мөвзулар олур ки, она әсас һиссәдән башламаг лазым кәлир, киришә еһтијач галмыр. Бу, өзүнү ән чох мүшаһидә вә мүһакимә характерли мөвзуларда (мәсәлән, «Бизим китабхана», «Пајызын бир күнү», «Кәндимиз», «Баһар бизә гонаг кәлир», «Габагчыл әмәк адамлары илә көрүш», «Клубда концерт» вә с.) көстәрир.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, онлар планын тутулмасы илә әлагәдар јол верилән сәһвләри арадан галдырмаг үчүн материалын системә салынмасы бачарығыны (план тутмағы) шакирдләрдә јазылы дејил, шифаһи шәкилдә формалашдырмаға чалышырлар. Буна ашағыдакы рәнкарәнк үсуллардан истифадә етмәклә наил олурлар.

1) Топланмыш материал үзрә мүсаһибә апармагла.

2) Әввәлки илләрдә јазылмыш (ејни синифләрдә) шакирд иншаларындан ән јахшыларыны синифдә охутдурмагла.

3) Мәзмуну шәрһ едиб, коллектив тәһлил апардыгдан сонра өзүнүн тутдуғу нүмунәви планы нүмајиш етдирмәклә.

4) Мөвзу е'лан олунмадан онун планыны вериб, адынын мүәјјәнләшдирилмәси үзрә иш апармагла.

5) Мүвәффәгијјәтсиз јазылмыш шакирд иншаларындан бирини лөвһәдә вә јахуд кодоскоп васитәсилә екранда нүмајиш етдириб, арадакы артыг һиссәләри вә чатышмазлыглары шакирдләрә тапдырмагла.

6) Материалын системә салынмасы илә әлагәдар јазычыларын әсәрләриндән нүмунәләр көстәрмәклә.

7) Охунмуш бәдии әсәрләрдән биринә рә'ј јаздырмагла.

8) Әдәбијјат дәрслијиндә верилмиш бәдии әсәрләрдән бирини јығчам шәкилдә конспектләшдириб, она план тутмағы өјрәтмәклә. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бәдии мөвзуларда јазылан иншалар өз характери вә гурулушуна көрә сәрбәст мөвзулардан бир гәдәр фәргләндијинә көрә, зәннимизчә, белә иншалара үч һиссәли план тутулмасы мәгбул һесаб едилмәлидир. Мәсәлән, VI синфин әдәбијјат дәрслијиндә Ә. Садығын синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулмуш «Совет вәтәндашы» әсәрини кечдикдән сонра онун әсасында план тутуб, инша јазмаг шакирдләрә тапшырылыр. Материал кениш олдуғундан она ашағыдакы кими үч һиссәли план тутулур:

1. Гарабағ дүзү белә јағыш көрмәмишди.

2. Дәһшәтли мәнзәрә.

3. Гадынын миннәтдарлығы.

Планын биринчи һиссәси кириш, икинчи вә үчүнчү һиссәләри әсас һиссә вә нәтичә характери дашыјыр. Тәчрүбә көстәрир ки, верилмиш план материалын гыса шәкилдә конспектләшдирилмәси, арадакы әсас фикрин ачылмасы вә нәтичәнин дүзкүн формалашдырылмасына көмәк едир, фикрин конкрет шәкилдә ифадәсинә шәраит јарадыр.

9) Материалын системә салынмасы бачарығы үзрә тәртиб едилмиш хүсуси чалышмаларла. Бу чалышмалар елә һазырланыр ки, онлар шакирдләрә; 1) топланмыш материалын груплашдырылмасы; 2) иншадакы ајры-ајры һиссәләрин ваһид бир мәгсәд әтрафында бир-

Scanned with CamScanner

ләшдирилмәси вә 3) план тутулмасы бачарыгларыны формалашдырмаға мүәјјән бир истигамәт верир. Бу мәгсәдлә дәрсдә мүәллимләр шакирдләри V синиф үчүн нәзәрдә тутулан дидактик материаллардакы карточкалар (300, 301, 302, 303 вә с.) үзәриндә дә ишләдирләр.

Тәдгигат көстәрир ки, материалын системә салынмасы илә әлагәдар шакирдләрин ифадә вә иншаја план ,тутмаг бачарыгларынын формалашдырылмасы (шифаһи вә јазылы) вә ондан истифадә үзрә апарылан бу иш үсуллары шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү, мүстәгил јарадычылыг габилијјәтини вә нитгини инкишаф етдирир, онларын јазылы вә шифаһи мүлаһизәләринин кејфијјәтини јүксәлдир, мөвзу вә ондан ирәли кәлән әсас фикрин дәрк олунуб ачылмасы вә материалын сечилиб (саф-чүрүк олунуб) әсас фикрә ујғун мүәјјән ардычыллыгла верилмәсинә, она өз мүнасибәтини билдириб мүәјјән тәрбијәви нәтичәләрә кәлмәсинә имкан јарадыр.

●

«ВАГИФ» ДРАМЫНДА ШӘХС АДЛАРЫ

Рамиз НОВРУЗОВ
филолокија елмләри намизәди, републиканын әмәкдар мүәллими

Ким дејә биләр ки, сәнәткар бу вә ја дикәр образыны дүшүнәндә она верәчәји ады тәсадүфи олараг сечир, мүәјјән ганунаујғунлуглары көзләмир? Хејр, чох заман белә олмур. Сәнәткар һәр бир персонажын мөвгеји, нитги, ифадә тәрзи илә јанашы, онун адыны да фәргләндирмәјә диггәт јетирир. О чалышыр ки, мүсбәт сурәтләрин адында лексик мә'на мүсбәт чаларлары, мәнфи сурәтләрин адында исә мәнфи әламәтләри әкс етдирә билсин. Һәтта бә'зән бәдии әсәрләрин өзүндә бу мә'наларын «сирри» ачылыр. Мәсәлән, Низаминин «Хејир вә Шәр» һекајәсиндә охујуруг:

Кәнчин бири Хејир, бириси Шәрди,
Онлар адлары тәк ишләр көрәрди...
Танры гәзәбинә кәлмиш залым Шәр
Көрдү ады кими јарамаз ишләр...

Шаһ деди: «Еј јахшы адам, сөјлә бир
Сәнин адын нәдир? Деди: «Хејирдир.
Сәадәт бәхш едиб мәнә Үлкәрим,
Ујғундур адыма сөзүм, ишләрим».

Бә'зи сәнәткарлар исә бу мүнасибәти башга чүр ифадә едирләр: јаратдыглары сурәтләрин әсл адларына мүсбәт вә мәнфи әламәтләри әкс етдирән тә'јинләр артырырлар, мәсәлән: Кефли Искәндәр, Рус Әһмәд, Сибир Матвеј, Гатыр Мәммәд, Јасты Салман, Лал Һүсејн, Пардон Гурбанәли вә с. Сатирик әсәрләр белә адларла даһа зәнкин олур.

Тарихи бәдии әсәрләрдә шәхс адлары адәтән ики чүр ишләнир: 1) мүәллифин өзүнүн вердији ад олур; 2) тарихи шәхсијјәт ады олуб, бәдии әсәрә образ кими кәтирилир.

Јарадычылығы јүксәк сәнәт нүмунәләри илә зәнкин олан халг шаири С. Вурғун шәхс адларындан һәр ики формада истифадә етмишдир.

«Вагиф» пјесиндә образларын характери илә онларын адларынын лексик мә'насы арасында параллелик, тамлыг даһа чох нәзәрә

чарпыр вә бу, мүсбәт сурәтләр үчүн даһа артыг сәчијјәвидир.

Әввәлчә Вагиф сурәти вә «вагиф» сөзү һаггында. Мә'лумдур ки, «вагиф» әрәб сөзү олуб б и л и ч и, м ә ' л у м а т л ы, х ә б ә р д а р, дикәр мә'нада м а л ы н ы, м ү л к ү н ү е һ с а н е д ә н вә с. демәкдир. Халг арасында шаир М. П. Вагиф һаггында «һәр охујан Молла Пәнаһ, һәр гатырчы Мурад олмаз» сөзләриндә дә бу мә'налара ишарә едилир. «Вагиф» пјесиндәки Вагиф сурәтинин характериндә һәмин мә'налар тамамилә тәсдиг олунур. Башга сөзлә, биз Вагифи һәртәрәфли мә'лумата малик, һәр шејдән хәбәрдар, јүксәк мәдәнијјәтли, сөзүн кениш мә'насында дипломат, сијасәт адамы, өз халгына бағлы бир инсан кими танијырыг. Шаир өз вагифлијинә ишарә едиб ловғалана билмәз, лакин она јахын оланлар бу барәдә ифтихарла данышырлар. Буну Видади, Хураман, Әли бәј вә башгаларынын сөзләриндән көрмәк олар:

В и д а д и.

Јох... јох... 'һүсн-кәлам Вагифдә вардыр,
Һәр сөзү өлмәјән бир јадикардыр.

Х у р а м а н.

Шаирдир, көрүнүр, дүз илгары вар,
Нә көзәл, нә ширин кәламлары вар!

Ә л и б ә ј.

Сәнин күнәш бојда бир вичданын вар—
Чијниндә ел дәрди дашыјачагдыр,
Бу дүнја дурдугча јашајачагдыр!..

Биз бөјүк шаир һаггында ејни е'тирафлары даһа тә'сирли шәкилдә Вагифин ,дүшмәнләриндән дә ешидирик. Мәсәлән, һәлә Вагифлә үз-үзә кәлмәмишдән, гијаби танышлыг әсасында Вәзир Гачара дејир:

Шаирдир, ләгәби «Вагиф»
Јаранмыш, дејирләр, һәр елмә вагиф...
Дејирләр, арифдир о Ибраһим хан;
Дејирләр, дәрс алыр Молла Пәнаһдан.

Әсәрин мәнфи гәһрәманларындан олан Шејхин бу сөзләри исә кинајә илә дејилсә дә, Вагифин дәрин кәламларынын тәсдиги кими сәсләнир:

Бәли, дәрс алачаг бизим бөјүк хан
Бунун һәкиманә кәламларындан...

Гачарын нәзәриндә дүнјада јахшы һеч нә јохдур. Өзүнүн дедији кими, Вагиф онун ән гаты дүшмәнидир. Бунунла белә, Гачар Вагифин бөјүк сәнәти гаршысында сусмаға мәчбур олур:

Вәзир! Бу, доғрудан, бөјүк гүдрәтдир,
Һәр сөзү, сөһбәти чанлы сәнәтдир.

Ады илә әмәлләри арасында вәһдәт олан сурәтләрдән бири дә Видадидир. Видади илә Вагифин достлуғу үчүн әсәрдә мараглы деталлар сечилмиш, охучулара әсл достлугун нүмунәси көстәрилмишдир. Еlә әсәрин өзүндә Әли бәј белә бир достлуға гибтә һисси илә дејир:

Ата, лап һејранам Видадијә мән.
Доғрудан, о сәнә јаныр үрәкдән.
Нә тәмиз, нә бөјүк тәбиәти вар,
Она бәнзәсәјди бүтүн инсанлар!..

Ади күнләрдә, узагда јашадығы вахтларда Видади Вагифи унутмур, онун «белини гыран һәсрәти илә» јашајыр, нә гәдәр достлары, кәлиб-кедәнләри олса да, јенә Вагифи дүшүнүр:

Оф... о, Гарабаға көчәндән бәри,
Кедәлир өмрүмүн бу сон күнләри...

Scanned with CamScanner

Онсуз күнү-күндән чохалыр гәмим
Ојду бу јерләрдә көнүл һәмдәмим.

Вагифин ән фачиәли күнләриндә бу достлуг ағыр сынаглардан кечир, Видади досту үчүн атәшләрдә јанан пәрванәјә дөнүр. Достуну деспотун зүлмүндән хилас етмәк үчүн о, Вагифин бөјүклүјүнү Гачара чатдырмагла белә адама гыјмамаға чағырыр, дикәр тәрәфдән исә достунун јолунда өлүмә һазыр олдуғуну билдирир. Вагиф зинданадыр. Видади онун азад олунмасы үчүн Гачара јалварырса да, бу бир нәтичә вермир. Онда Вагиф өлүмдән горхмадығыны билдириб достуна кәндә гајытмагы тәклиф етдикдә Видадидән ашағыдакы чавабы алыр:

Нечә? Мән гајыдым? Буну көрмәзсән,
Сән өлән торпагда өләчәјәм мән!

Әсәрин сонунда Гачарын мәғлубијјәти вә Вагифин зиндандан хилас олмасыны һәдсиз севинчлә гаршылајан да Видади олур.

Бүтүн бу дејиләнләр «видади» сөзүндә ифадә олунан мә'наны тамамилә доғрулдур. Һәмин мә'на исә әрәбчә достлуға мәнсуб, достлугла әлагәли, достлугла бағлы демәкдир.

Күлнар вә Әминә сурәтләри һаггында. Күлнарын симасында С. Вурғун намуслу, гејрәтли, вәфалы, һәм дә көзәл олан гадын сурәтини тәсвир едир. Мә'нәви көзәллик, тәмизлији, сафлығы илә шөһрәт газанмыш нар күлү кими пак әхлаг Күлнары сәчијјәләндирән әсас кејфијјәтләрдир. Әли бәјин тојундан сонра Вагифин кәлини һаггында дедији сөзләр «күлнар» кәлмәсинин мә'насы илә (фарсча нар күлү, ал гырмызы) һәмаһәнкдир:

Јазын лаләсидир ал јанагларын,
Јагут кәнарыдыр күл додагларын.
Чамалын дүнјадыр, гучағын чәннәт,
Утансын һүснүндән о кор шәриәт!..

Күлнарын анасы Әминә, сөзүн лүғәти мә'насында олдуғу кими, инанылмыш, мө'тәбәр, е'тибарлы бир гадындыр. Әсәрдә аз көрүнмәсинә бахмајараг, о, тамашачыда бу тәәссүраты јарада билир. Күлнар кими бир кәлинин анасы, Әли бәј кими күрәкәнин гајынанасы башга чүр ола билмәз. Вагифин евиндә гонаг олан Видади дә е'тибара, инама, мө'тәбәрлијә ишарә едәндә Әминәни нәзәрдә тутур:

Дүздүр, ағыллыдыр гызымыз Күлнар,
Сүдү тәмиз олур бизим аналар.

С. Вурғун башга епизодик сурәтләрин дә ады илә әмәлләринин бир-бирини тамамламасына диггәт јетирмишдир. **Белә сурәтләрдән бири дә Тәлхәкдир.** Тәлхәкләрин, косаларын, кечәлләрин Шәрг халгларынын фолклорунда мүсбәт планда даһа чох тәсвир едилдији мә'лумдур. С. Вурғун бу ән'әнәни Тәлхәк сурәти илә «Вагиф» драмына да кәтирмишдир. «Тәлхәк» фарс сөзүдүр, камына чатмајан, ачыдил, тәлхи, әһвалы позулмаг мә'насындадыр. Һәмин ады дашыјан сурәт дә нәзәримиздә белә чанланыр. Тәлхәјин ачы-ачы данышмасынын сәбәби шаһларын зүлмү, сарај әдаләтсизликләридир. Драмда елә бир чидди һадисә јохдур ки, Тәлхәјин она мүнасибәти олмасын. Тәлхәк әввәлләр Ибраһим ханын, сонра исә Гачарын гәзәбли анларыны хош әһвали-руһијјә илә әвәз етмәк үчүн чыхыш едир. Лакин бу, заһирән беләдир. Тәлхәјин сөзләриндә заманәдән шикајәти ачмаг үчүн Вагифин «Көр нәләр данышыр ағыллы Тәлхәк»—сөзләри ачар ола биләр. Башга сөзлә, Тәлхәјин јуморлу, Вагифин исә сәрраст чыхышлары онлары ејни мөвгедә бирләшдирир. Будур, Тәлхәјин сөзләриндә ифадә олунан әсас шикајәтләр:

(Хураман кими гадынларын вәфасызлығына ишарә)

Бир гумардан, бир атдан,
Бир дә көзәл арваддан
Еһтијатлы доланмаг,
Еһтијатлы доланмаг.

(Сарај рәзаләтинә ишарә)

Чох алышыб, чох јанмајын,
Ушаг кими инанмајын,
Бу дүнјанын сәфасына,
Сарајларын вәфасына.

(Ибраһим ханын Гачар һүчумуна е'тинасыз мүнасибәтинә ишарә)

Орду чәкибдир Гачар,
Шејпур чалыр гошунлар,
Сән јухуна шәкәр гат,
Јахшы узан, јахшы јат!..

(Ибраһим ханын халга етдији зүлмә ишарә)

Гој ахсын милләт ганы,
Чәк башына јорғаны.

Икинчи пәрдәдә Ибраһим хан, доғрудан да јатмыш вәзијјәтдәдир. Тәлхәк сабиранә сөзләри илә ағыр вәзијјәтә нараһатдыр, Ибраһим хан исә јох.

Тәлхәклә Ч. Мәммәдгулузадәнин Кефли Искәндәри арасында маһијјәтчә бир јахынлыг вар. Искәндәр кими онун да сөзләринә чидди әһәмијјәт верилмир. Һалбуки Тәлхәјин кинајәли сөзләри анчаг мәнфи сурәтләрә гаршы чеврилиб. Мәсәлән, о, Шејх һаггында дејир:

Вагифи салдын тора,
Гојмадын динч отура.
Шејхин кәламы хошдур,
Мәним кәлләмсә бошдур.

Јахуд Гачар һаггында (кәмәринә ишарә илә):

Шаһым! Елә мән дә билирәм буну,
Кәмәрдән гијмәтли сиздә нә вар ки?

Вагифә мүнасибәтдә исә Тәлхәјин мөвгеји башгадыр, чиддидир, о, шаирин фачиәсинә шәрикдир:

Нәләр көрдүн, аман, Вагиф!
Нә гансызмыш заман, Вагиф!
Мән демәдимми чох јанма,
Ушаг кими чох инанма
Бу дүнјанын сәфасына,
Сарајларын вәфасына.

Беләликлә, Тәлхәк әсәрдә, ады кими мәнфи типләрин ашына дуз төкән, тиканлы сөзләри илә онларын тәлхини корлајан, мүсбәт сурәтләрә мүнасибәтдә чидди тә'сир бағышлајан бир образ кими чанланыр.

Гапычы Зүлфүгар вә гачаг Тејмур. Гачарын дәстәсиндән олан бу адамлардан бири (Тејмур) шаһын зүлмүндән чана дојуб Елдарын дәстәсиндә вурушур, дикәри (Зүлфүгар) Гачарын јанында ону гәтлә јетирмәјә фүрсәт ахтарыр. Мәншәчә монгол сөзү олан «тејмур» кәлмәси «дәмир» мә'насыны ифадә едир. Бу ад сурәтин мәгсәдинә, әгидәсинә—Гачар истибдадына гаршы мүбаризәдә дәмир кими мөһкәмлијә, ирадәлилијә ишарәдир. Анчаг бу характеринә көрә Тејмур башчылыг етдији дәстәни Иран ордусундан ајырыр, Елдарын дәстәсинә гошур. Ики күрчү әсиринин хилас олунмасында ролу, зинданда олан күрчү әсири көзәл Тамараја мүнасибәти, әсәрин сонунда исә «Гапычы әлиндә сыјырма хәнчәр кәләрәк ону (Гачары—**Р. Н.**) вурур» — ремаркасы Зүлфүгарын (әсәрин чох јериндә гапычы ады илә верилир) тамамилә мүсбәт чәбһәјә мәнсуб олдуғуну көстәрир. Зүлфүгар (мә'насы әрәбчә ики фәгәрәли, ики ағызлы, бел фәгәрәләринин шаггалајан хәнчәр демәкдир) мүстәгим мә'нада хәнчәр кәздирдији, мәчази мә'нада исә Гачар зүлмүнә хәнчәр кими кәскин олдуғу үчүн бу ады дашыјыр. Зүлфүгарын:

Фүрсәт ахтарырам, кәләр бир заман,
Дојунча ичәрәм сәнин ганындан.

—демәси, Гачарын өлдүрүлмәсин-

Scanned with CamScanner

дә иштиракы онун бу мөвгејини тәсдиг едир.

Хураман пјесин зиддијјәтли сурәтидир. О, көзәл, назлы, гәмзәли бир гадындыр, өмүр јолуну Вагиф кими әрә бағламышдыр. Вагиф исә көзәллији гијмәтләндирир вә Хурамана мүрачиәт едәндә «сәрвиназ», «назлы никар», «ај чамаллы», «афәт», «күл додаглы» кими епитетләр ишләдир. Бу епитетләр «хураман» сөзүнүн лексик мә'насына да аиддир—фарсча *наз вә әда илә, саллана-саллана, назлана-назлана јеријән* демәкдир. Вагиф дахили көзәллик ашигидир. Бу көзәллији—тәмиз әхлагы Хураманда көрмәдикдә ону даһа һәмин епитетләрлә вәсф етмир, «бивәфа јар», чох заман исә кинајә илә «вәфалы јар» адландырыр.

С. Вурғун бә'зи гәһрәманларына дини адлар, пејғәмбәрләрин адларыны вермишдир. **Ибраһим хан вә Илјас** да беләләриндәндир. Динә көрә Ибраһим Хәлил вә Илјас јәһуди пејғәмбәрләриндән олуб, бүтпәрәстлијә гаршы тәблиғат апармыш вә буна көрә тә'гиб олунмушлар. «Вагиф» әсәриндә дә онлар ејни чәбһәнин адамларыдырлар. Илјас Елдарын дәстәсиндә часуслуг едир, Ибраһим ханын тапшырығы илә Елдары өлдүрмәк истәјир. Демәк, С. Вурғун бир тәрәфдән дини адлары мүсбәт дејил, мәнфи гәһрәманларына вермиш, дикәр тәрәфдән исә бунлары, дини әфсанәдә олдуғу кими, бир-бириндән ајырмамышдыр.

Шејх әрәбчә *гоча, пир, бир гәбиләнин башчысы* мә'наларыны билдирир, дикәр тәрәфдән исә мүсәлманларын зијарәткаһы сајылан Кә'бәнин һәјәт бахычысына верилән аддыр. «Вагиф» драмында Шејхин сәчијјәси илә адынын мә'насы арасында бир јахынлыг вардыр. О, әсәрин әввәлиндә Ибраһим хана, сонра исә Гачара гуллуг көстәрир. Хураманын Ибраһим хана сатылмасы, Илјасын Елдарын дәстәсинә сохулмасы кими тәдбирләрин «ағсаггаллығыны» Шејх едир. Шуша галасы алындыгдан сонра өз чанынын горхусундан Гачара сатгынлыг едән дә Шејхдир. Шејх намуслу адамлары бәдбәхт етмәјин, вәтәни, халгы сатмағын «ағсаггалыдыр», пешәкарыдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН МҮХТӘЛИФ БӨЛМӘЛӘРИН ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Мәммәд ҺӘСӘНОВ
педагожи елмләр намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

«IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмы»нын башлыча тәләбләриндән бири Азәрбајчан дили тә'лиминдә шакирдләрә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр ашыламагдан ибарәтдир. Бу бачарыг вә вәрдишләр, бир гајда олараг, фонетика, лексика, грамматика, үслубијјат, орфоепија, орфографија вә дурғу ишарәләринә аид нәзәри материалларын кечилмәси, һәм дә јери кәлдикчә әлагәли өјрәнилмәси јолу илә верилир.

Габагчыл мүәллимләр дилин мүхтәлиф бөлмәләринин әлагәли тәдрисинә чидди диггәт јетирир, елми-методик әдәбијјатда бу мәгсәдлә бир сыра фајдалы фикирләр ирәли сүрүлүр. Мәсәлән, В. А. Добромыслов рус дили мәктәб курсунун ајры-ајры бөлмәләринин әлагәли өјрәдилмәсиндән бәһс едәркән јазыр:

«Шакирдләрдә вәрдишләрин, хүсусән шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинин инкишафыны тә'мин етмәк үчүн мүһүм бир мәсәләни—рус дили дәрсләриндә ајры-ајры бөлмәләрин әлагәләндирилмәсини дә һәлл етмәк лазымдыр. Биз белә һесаб едирик ки, фонетика да, морфолокија да, синтаксис дә өз спесифик хүсусијјәтләрини сахламагла јанашы, һәмишә бир-бири илә әлагәдар олур. Бу вә ја дикәр бөлмәнин өјрәнилмәси заманы шакирдләрин истәр луғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, истәр рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәсинә, истәрсә дә орфографија вә дурғу ишарәләри вәрдишләринин формалашмасына аз вә ја чох дәрәчәдә фикир верилир». (В. А. Добромыслов. Актуалные вопросы преподаванија русского јазыка. «Русскиј јазык в школе», № 5, 1961, сәһ. 52.)

Профессор Б. Әһмәдовун фикринчә, дили өјрәдәркән һәмишә онун елементләри арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри шәрһ етмәк, мәнимсәтмәк лазымдыр. Фонетика, лексика, морфолокија, синтаксис, үслубијјат, орфографија, дурғу ишарәләри арасында, еләчә дә бунларын һәр биринин өз елементләри арасында олан әлагә даим диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр. (Б. Әһмәдов. Азәрбајчан дили вә тә'лиминин ганунлары, принсипләри вә методлары», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1974, сәһ. 17—18.)

Азәрбајчан дилинин ајры-ајры бөлмәләринин әлагәсини тә'лим просесиндә әсас тутмаг мүәллимә имкан верир ки, һәр бир бөлмәнин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла, кечилмиш материалларын мөһкәмләндирилмәси вә системә салынмасы ишини даһа да сәмәрәли тәшкил етсин. Мәсәлән, нитг һиссәләри кечиләркән онларын синтактик ролу һаггында мә'луматы, јахуд синтаксис өјрәдиләркән нитг һиссәләри һаггында биликләри мүнтәзәм олараг мөһкәмләндирмәк имканы әлдә едир.

Грамматиканын өјрәдилмәси илә мүвази олараг шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдишләринин формалашдырылмасы кими мүһүм бир вәзифә јеринә јетирилир. Үмумијјәтлә, орфографија вә дурғу ишарәләри тә'лими грамматиканы әсас тутур.

Азәрбајчан дили мәктәб курсунун тәдриси шакирдләрин тәфәккүр вә нитгинин инкишафы илә мөһкәм сурәтдә әлагәдардыр. Азәрбајчан дили дәрсләриндә грамматика, орфографија вә дурғу ишарәләри гајдаларынын характерини, грамматик категоријаларын охшар вә фәргли хүсусијјәтләрини, дил фактларынын тәснифи вә груплашдырылмасыны өјрәндикчә шакирдләрин идрак фәалијјәти, мәнтиги тәфәккүрү инкишаф едир вә бунунла әлагәдар олараг онлар нитгә даһа мүкәммәл јијәләнирләр.

Азәрбајчан дили мәктәб курсуну әлагәли шәкилдә өјрәтмәдикдә шакирдләрин нитг вәрдишләринин инкишафыны истәнилән сәвијјәдә тәшкил етмәк мүмкүн олмур. Г. П. Фирсовун јаздығы кими, нитг инкишафынын тәләбинә көрә шакирдләр синтаксис вә дурғу ишарәләриндән ардычыл курсу өјрәнәнә гәдәр бу һагда мүвафиг билијә малик олмалыдырлар, чүнки мәктәблиләрин билијиндә дилин һәмин саһәсинә (синтаксис вә дурғу ишарәләринә) аид кәсир онларын нитг инкишафы вәрдишләрини ләнкидир. Демәли, Азәрбајчан дилинин тәркиб һиссәләри илә сых әлагәдар олан нитг инкишафы үзрә ишләр һәм ајры-ајры компонентләрин тәдриси просесиндә апарылыр, һәм дә бүтөвлүкдә бу курсу әһатә едир. Дилчилик елми әсасында апарылан һәмин ишләр, һеч шүбһәсиз, шакирдләрин тәчрүби билликләринә истинад едир.

Азәрбајчан дили мәктәб курсунун мүхтәлиф бөлмәләри арасында әлагә јаратмаға һәлә ибтидаи синифләрдән башламаг вә бу иши тәдричән давам етдириб баша чатдырмаг тәләб олунур. Һәмин әлагә јалныз нәзәри материалларын изаһы заманы дејил, тапшырыг вә чалышмаларын ичрасы просесиндә, хүсусилә лингвистик тәһлилләрдә дә јарадылмалы вә бурада јени ма-

Scanned with CamScanner

тернaлла бағлылыға хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Азәрбајчан дилиндән мәктәб курсунун мүхтәлиф бөлмәләринин әлагәли тәдриси чох кениш вә ајрыча тәдгигә еһтијачы олан бир проблемдир. Одур ки, биз бурада һәмин проблемин бир голундан—грамматиканын тәркиб һиссәләринин (морфолокија илә синтаксисин) әлагәли тәдрисиндән данышмагла кифајәтләнәчәјик.

Морфолокијанын тәдриси просесиндә синтаксисә һазырлыг ишләри апармаг, еләчә дә синтактик материаллары морфоложи биликләр әсасында өјрәтмәк мүәллимин арзусундан асылы дејил. Бу, грамматиканын бәрабәрһүгуглу бөлмәләри арасындакы тәбии әлагәдән, һабелә **тә'лимдә мүвафиглик** принсипи илә бағлы олан **әлверишлилик** принсипиндән доған еһтијачдыр.

Азәрбајчан дили тәдрисиндә морфолокијанын дилин дикәр бөлмәләри, хүсусән грамматиканын тәркиб һиссәси олан синтаксислә әлагәләндирилмәси чох вахт јаддан чыхарылыр. Бә'зи мүәллимләр сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы, еләчә дә нитг һиссәләрини сырф морфоложи чәһәтдән өјрәтмәклә кифајәтләнир, морфолокијанын тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин синтаксис вә дурғу ишарәләриндән газандыглары биликләри дәринләшдирмәјә, онларын нитгини вә ифадәли оху техникасыны инкишаф етдирмәјә фикир вермирләр. Тәкчә мүәллимләр дејил, һәтта бә'зи методистләр дә белә күман едирләр ки, морфолокијанын тәдрисиндә синтаксис бәһсинә тохунмаг дил һадисәләрини әлагәләндирмәк дејил, чүнки бу, тә'лими ағырлашдыра биләр.

Јохлама јазы ишләринин нәтичәләри белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир ки, морфолокија бәһсинин тәдриси просесиндә шакирдләрин ашағы синифләрдә, еләчә дә IV синифдә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид алдыглары биликләри артырмагла мүнтәзәм мәшғул олмаг лазымдыр. Чүнки синтаксис бәһсинин тәдрисинә гәдәр дурғу ишарәләри илә әлагәдар пропедевтик мәшғәләләр апарылмадыгда шакирдләр график ишарәләрә даир мүәјјән вәрдиш газана билмир вә онларда бу ишарәләрин дүзкүн тәтбигинә тәдричән лагејд мүнасибәт јараныр; һәтта бә'зи мүәллимләр морфолокијанын тәдриси просесиндә дурғу ишарәси сәһвләрини «хырда» шеј сајыр вә беләликлә, өзләри һисс етмәдән шакирдләрин нитг вәрдишләринин инкишафыны ләнкитмәјә мејл көстәрирләр. Ајдындыр ки, дурғу ишарәләрини мүкәммәл мәнимсәтмәк шакирдләрин өз фикирләрини дүзкүн вә ардычыл ифадә етмәләри илә сых әлагәдардыр. Дурғу ишарәси сәһвләри, орфографик сәһвләрә нисбәтән, чүмләнин мә'насыны даһа чох тәһриф едир. Она көрә дә шакирд јазыларындакы дурғу ишарәси сәһвләринә һеч дә лагејд мүнасибәт бәсләмәк олмаз.

IV—VI синифләрдә апарылан ифадә вә иншa јазыларын тәһлили көстәрир ки, бә'зи шакирдләр мүхтәлиф синтактик гурулушлу чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәји бачармырлар, бә'зиләри исә дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләдә билмәдикләри үчүн мүрәккәб конструксијалы чүмләләри һиссәләрә парчалајыр, өз фикирләрини мүмкүн гәдәр гыса вә садә чүмләләрлә вермәјә чалышырлар. Буна көрә дә шакирдләрин сәрбәст јазыларында ашкара чыхарылан дурғу ишарәси сәһвләринин сајы орфографик сәһвләрин сајына нисбәтән чох олур.

Әлбәттә, синтактик категоријаларын мәнимсәнилмәси тәкчә дурғу ишарәләри сәһвләри илә бағлы дејил, һәм дә чүмлә тәртиби сәһвләри илә әлагәдардыр; шакирд јазыларында белә сәһвләр дурғу ишарәси сәһвләриндән һеч дә аз олмур.

Бүтүн бунлар ајдын көстәрир ки, IV—VI синифләрдә морфолокијанын тәдриси илә әлагәдар олараг синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид мә'лумат вермәк, еләчә дә нитг мәдәнијјәти, үслубијјат үзрә мүәјјән ишләр көрмәк чох зәруридир. Дил тәдриси илә әлагәдар апары-

лан психоложи тәдгигатлар да бу фикри тәсдиг едир.

Морфолокијанын тәдриси просесиндә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид мә'лумат верәркән бир сыра шәртләрә әмәл едилмәлидир. Бу мәгсәдлә, һәр шејдән әввәл, синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид вериләчәк биликләрин һәчми вә мәзмуну дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирилмәли, конкрет синтактик һадисәнин морфолокијадан мәһз һансы мөвзуларла әлагәли шәкилдә өјрәдиләчәји габагчадан планлашдырылмалыдыр; чүнки морфолокијанын тәдриси просесиндә синтактик вә дурғу ишарәләринә аид мә'лумат вермәк үчүн хүсуси дәрс сааты ајрылмыр вә буна еһтијач да јохдур. Мүвафиг синтактик материаллар морфолокијадан кечилән бу вә ја дикәр мөвзу илә әлагәли шәкилдә өјрәдилир. Бу заман, әлбәттә, ашағы синифләрдә, еләчә дә IV синифдә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид газанылмыш биликләр әсас тутулур.

Морфолокијанын тәдриси просесиндә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид верилән мә'луматын мәзмуну вә һәчми һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Тәдгигатчы методист В. И. Аполлонова көстәрир ки, синтаксис вә дурғу ишарәләринин өјрәдилмәсинин әлверишлилији һаггында ики мүлаһизә диггәти чәлб едир: бир сыра мәгаләләрдә (мәсәлән, Г. И. Блиновун, И. Г. Уриновун әсәрләриндә) морфолокијанын тәдриси просесиндә синтаксис вә дурғу ишарәләри илә әлагәдар олараг ибтидаи синифләрдә кечиләнләрин тәкрарына диггәт јетирилмәси мәсләһәт көрүлүр; дикәр әсәрләрдә (мәсәлән, Н. А. Бублејевин, Л. А. Макарованын, Б. П. Озерскајанын, Г. П. Фирсовун тәдгигатларында) исә һәмин мә'лумат јалныз ибтидаи синифләрдә кечиләнләрин тәкрары илә мәһдудлашдырылмыр, һәм дә, шакирдләрә синтактик конструксијалара вә дурғу ишарәләринә аид јени биликләр верилмәси вә бунун тәчрүби истигамәтдә өјрәдилмәси зәрури һесаб едилир.

Бу да нәзәрә алынмалыдыр ки, бә'зи морфоложи материаллар тәкчә бир синтактик мөвзунун дејил, бир нечә синтактик мөвзунун өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг тәкрар едилиб јада салыныр. Мәсәлән, һәмчинс үзвлү чүмләләр, мүрәккәб чүмләләр, васитәсиз нитг кечиләркән **ки** бағлајычысы һаггында данышмаг, онун бә'зи әламәтләрини изаһ етмәк лазым кәлир; јахуд көмәкчи нитг һиссәләринин спесифик әламәтләри, сөз бирләшмәләри, чүмләдә сөзләрин әлагәси вә чүмлә бәһсләри өјрәдиләркән тәкрарән ачылыр, ајдынлашдырылыб мөһкәмләндирилир. Еләчә дә бу вә ја дикәр нитг һиссәси өјрәдиләркән онун морфоложи әламәтләри илә синтактик ролу вәһдәт һалында изаһ едилир. Әлбәттә, белә тәкрарлар јекнәсәг характер дашымамалы, шакирди јормамалыдыр. Тәкрар јолу илә јада салынан мә'лум билик шакирдә, нечә дејәрләр, јени кими көрүнмәли, онда јени вәрдишләр јарадылмасына көмәк етмәлидир.

ЛЕКСИКАНЫН ТӘДРИСИНДӘ ҮСЛУБИЈЈАТ ҮЗРӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘР

Кән'ан **МИКАЈЫЛОВ**

педагожи елмләр намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Мә'лум олдуғу кими, орта мәктәбдә шакирдләрә грамматик гајдаларла јанашы, практик үслуб нормалары да өјрәдилир. Грамматика дилин грамматик гурулушуну—дахили инкишаф ганунларыны, спесифик чәһәтләрини өјрәдир. Үслубијјат исә, грамматикадан фәрг-

Scanned with CamScanner

ли олараг, дилдә мөвчуд олан ифадә васитәләрини, сөзү ачыб мәгамына көрә дүзкүн ишләтмәји өјрәдир. Башга сөзлә десәк, үслубијјат дилчиликдә фикир вә һиссләримизи ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васитәләри өјрәнән бир бөлмәдир.

Бу мә'нада үслубијјат грамматикаја гаршы дурмур, әксинә, ону тамамлајыр. Нитг фәалијјәтинин өјрәнилмәсиндә бу ики саһә бә'зән бир-биринә күзәштә кедир. Мәсәлән, «Мәммәд Рәһим 1907-чи илдә Бакы шәһәриндә анадан олмушдур», «М. Рәһим ибтидаи тәһсилини рус-татар мәктәбиндә алмышдыр».

Бу чүмләләрин икиси дә грамматик чәһәтдән дүзкүндүр, лакин үслуб бахымындан нөгсанлыдыр. Грамматика үслуба күзәштә кетдијиндән икинчи чүмлә белә јазылмалыдыр: «О, ибтидаи тәһсилини рус-татар мәктәбиндә алмышдыр».

Башга бир мисал: «Ганунсуз олараг дөвләт әмлакыны дағыданлар чәзаланмалыдыр». Бу чүмлә дә грамматик чәһәтдән дүзкүн, мәнтиги вә үслуби чәһәтдән нөгсанлыдыр. Бурадан белә нәтичә чыхармаг олар ки, дөвләт әмлакыны ганунн олараг дағытмаг олар. Һалбуки дөвләт әмлакы тохунулмаздыр, ону дағытмаг олмаз.

-лар грамматикада чәм шәкилчиси кими ишләнирсә, үслубијјатда мәгамына көрә мүхтәлиф мә'налары ифадә етмәјә хидмәт көстәрир. Мәсәлән:

1. **Сизин күлдүјүнүз чобан торпағы**
Низамиләр, Фүзулиләр јетирмиш. (С. Вурғун)

Бурада **-ләр** шәкилчиси фәхр вә фәрәһ һиссләрини билдирир.

2. **Мә'дән сулары ичин.** Бурада -лар мүхтәлиф чешидли сулары билдирир (бадамлы, боржоми, нарзан, истису вә с.).

3. **Сојуглар дүшүр.** Бурада **-лар** просесин ардычыллығынын давам етмәкдә олдуғуну билдирир.

Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин мәчази мә'на ифадә етдијини нәзәрә алан дос. Һ. Балыјев јазыр: «Шакирдләри баша салмаг лазымдыр ки, сифәт дүзәлдән **-сыз** шәкилчиси әшјада, әсасән, әламәтин јохлуғуну, бә'зән дә азлығыны билдирир. Мәсәлән, **палтосуз адам** ифадәсиндә **-суз** шәкилчиси илә дүзәлмиш **палтосуз сифәти** әшјада әламәтин олмадығыны, **ағылсыз** киши ифадәсиндәки **ағылсыз** сифәти исә әламәтин азлығыны билдирир.

Сөз јарадычылығыны тәдрис едән мүәллим сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мә'на е'тибарилә рәнкарәнклијинә дә тохунмалыдыр. Мәсәлән **-лыг** шәкилчиләри васитәсилә әмәлә кәлән сөзләрдәки мә'на фәргинә нәзәр салаг.

Мешәлик, бағлыг, гумлуг, үзүмлүк әшјанын чохлуг тәшкил етдијини билдирән; **мүәллимлик, һәкимлик, дәрзилик** сәнәт вә пешә ады билдирән дүзәлтмә исимләрдир. **Достлуг, инсанлыг, гардашлыг** сөзләриндәки шәкилчиләр шәхс анлајышы ифадә едән исимләрдән мүчәррәд мә'налы јени исимләр дүзәлдирсә, **јахшылыг, бөјүклүк, көзәллик, тәмизлик, шадлыг, әјрилик, дүзлүк** сөзләриндә бу шәкилчиләр сифәтләрдән мүчәррәд мә'налы исимләр әмәлә кәтирир. Буну ашағыдакы мисалларда даһа ајдын мүшаһидә етмәк олар:

1. Бурада **мешәлик** чохдур. 2. Инсанлар арасында инам, **достлуг** вә **гардашлыг** олмалыдыр. 3. **Јахшылыг, јаманлыг** дурмуш үз-үзә, Дилсиз әсрләрдән мирасдыр бизә.
(С. В у р ғ у н)
4. **Көзәллик** ондур, доггузу дондур.
(Аталар сөзү)
5. Һәјат јетим галар олмаса ана,
Инсанлыг әбәди борчлудур она.
(Һ. Г ә һ р ә м а н о в)

Мүәллим **-чы** шәкилчиси илә әлагәдар олараг **-шүнас** шәкилчиси һаггында да шакирдләрә мә'лумат верә биләр. О, изаһ етмәлидир ки, **-шүнас** шәкилчиси дилимиздәки **-чы** шәкилчиси илә синонимдир. Лакин биз әдәбијјатшүнаса «әдәбијјатчы», дилшүнаса «дилчи», **луғәтшүнаса** «луғәтчи», тәбиәтшүнаса «тәбиәтчи» дејә билдијимиз һалда, шәргшүнаса «шәргчи», торпагшүнаса «торпагчы», сәнәтшүнаса «сәнәтчи», мәктәбшүнаса «мәктәбчи» дејә билмәрик.

Тә'лим просесиндә **шакирдләр** үчүн дәгиг олмајан сөзләрин мә'насынын изаһына кениш јер верилмәлидир. Чүнки шакирдләр, бир сыра сөзләрин мә'насыны билмәдән нитгләриндә ишләдир вә буна көрә дә үслуб, орфографија сәһвләринә јол верирләр. Мәсәлән, шакирдләрин бир чоху **хәзан, хәзәл, фәнн, фәнд, мәтн, мәтин** сөзләринин мә'наларыны билмир вә буна көрә дә онлардан нитгләриндә дүзкүн истифадә етмирләр. Бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн мүгајисә үсулу чох әлверишлидир. Һәмин мүгајисәни ашағыдакы чүмләләр үзәриндә апармаг олар:

1. **Хәзан** вахты јарпаглар хәзәл олур. 2. X синифдә бир нечә **фәнн** имтаһана дүшүр. 3. Пәһләван бу көрүшдә галиб кәлмәк үчүн **фәнд** ишләтди. 4. Мүәллим букүнкү дәрсдә **мәтнин** мәзмунуну мәнимсәтди. 5. «...Араз **мәтин** бир болшевик олмушду». (А. Ш а и г)

Тә'лим просесиндә синоним вә антонимләрин нитгдәки үслуби ролунун өјрәдилмәсинә хүсуси олараг диггәт јетирмәк лазымдыр. Н. А. Плекин һаглы олараг јазыр ки, һарада паралел нитг васитәләри—синонимләр варса, үслубијјат да орадан башлајыр. Унутмаг олмаз ки, бу саһәдә апарылачаг ишдә шакирдләрә синоним вә омоним сөзләри сечиб көстәрмәк бачарығы ашыламагла мәһдудлашмаг олмаз, әсл мәсәлә бунлардан нитгдә даһа мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәјин јолларыны өјрәтмәкдән ибарәтдир (бах: Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси. I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1976, сәһ. 236).

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, синонимләр өз үслуби чаларларыны адәтән мәтн дахилиндә бүрузә верир. Мәсәлән, **зәнкин, варлы, дөвләтли** сөзләри синонимләрдир. Нитгдә бунлардан ән чох ишләдиләни зәнкин сөзүдүр. Тәкчә бу сөзүн өзү мүхтәлиф мә'на чаларларына малик олмасы илә фәргләнир: мә'нәвијјатча **зәнкин** адам, **зәнкин** музеј, **зәнкин** китабхана, **зәнкин** нитг, **зәнкин** тәчрүбә вә с. ифадәләрдә буну ајдын һисс етмәк олар.

Проф. А. Ахундов «Дил вә үслуб мәсәләләри» адлы әсәриндә јазыр ки, Азәрбајчан совет шаирләри ичәрисиндә синонимләрдән ән кениш шәкилдә истифадә едән С. Вурғун иди. С. Вурғунун ше'рләриндә синоним сөзләр санки мә'наны мисраја бағлајан мисралардыр. Ашағыдакы бејтләрә фикир верәк:

Мәдәнијјәт! Сәнсиз нечә **әмәл** солду,
Нечә **арзу**, нечә **мурад**, нечә **диләк?**

Нә бир тоја кетдик, нә бир шадлыға,
Дөздүк һәр **гытлыға**, һәр **касадлыға.**

Дүнәнки **тәнтәнә, бүсат, тәмтәраг**
Сусмуш бир илһамсыз рүбаб сајағы.

Бурада биринчи бејтдә тәхминән ејни бир мә'нада **дөрд (әмәл, арзу, мурад, диләк)**, икинчи бејтдә **ики (гытлыг, касадлыг)**, үчүнчү бејтдә исә үч синоним сөз **(тәнтәнә, бүсат, тәмтәраг)** мисраја бәнд едилмишдир.

Көрүн халг шаиримиз С. Вурғун **үрәк, көнүл, гәлб** синонимләриндән мүхтәлиф ше'р парчаларында јеринә көрә нечә истифадә етмишдир.

1. Ачылмамыш бир китаб вар,
онун долмуш **үрәјиндә.**
2. Көзүм көзүнүздән узаг олса да,
Көнүлдән-көнүлә јоллар көрүнүр.
3. Инсан. О, мүгәддәс бир каинатдыр,
О саф **гәлби** позан јалныз һәјатдыр.

Лексиканын тәдрисиндә антонимләр үзрә үслубијјат ишләри апармаг үчүн, һәр шејдән әввәл, анто-

нимләрдән бәдии әдәбијјатда, чанлы дилдә нечә истифадә олунмасына әсасланмаг лазымдыр.

1. **Бүтөв** сечилмәзди кәм олмасајды,
Зил һеч дујулмазды бәм олмасајды,
Нәш'әнин гәдрини билмәзди инсан,
Гүссә олмасајды, гәм олмасајды.
(М. Р а һ и м)

2. Кишиликдән дәм вурмага нә вар ки,
Чәтин күндә киши олмаг **чәтиндир.**
Јахшы көрдүн, **јаман** көрдүн, фәрги нә,
Данышмајыб разы олмаг асандыр.
(Ч. Н о в р у з)

Антонимләрин мә'наларыны вә үслуби хүсусијјәтләрини шакирдләрә изаһ етмәк үчүн бу парчалар чох мүнасибдир.

Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр антонимләри тәдрис едәркән бу лексик-үслуби категоријанын јалныз тә'рифини өјрәтмәк вә ики-үч мисал үзәриндә изаһат апармагла кифајәтләнирләр. Һалбуки һәмин сөзләрин нитгдәки ролу, үслуби имканлары, грамматик характери һаггында шакирдләрдә мүвафиг тәсәввүр ојатмаг лазымдыр. Мәсәлән, мүәллим изаһ етмәлидир ки, **ширин** вә **ачы** сөзләри дад, **сојуг** вә **исти** сөзләри һәрарәт билдирән антонимләрдир. **Ширин чај** дејилдији кими **ачы чај** ифадәси дә ишләдилир. Үзүм, нар **ширин** олдуғу кими, **турш** да ола билир. Хөрәк **исти** олдуғу кими, **көһнә, бојат** да ола билир вә с.

Дилимиздә антонимләр јанашы ишләдиләркән мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә дә мүһүм рол ојнајыр. Лакин проф. Ә. Дәмирчизадәнин јаздығы кими, белә һалда һәр чүр антонимләр гошалаша билмир. Мәсәлән, «әввәл-ахыр»ын гошалығы мәгбул сајылыр, «әввәл-сонра»нын јох. Һалбуки **сонра** сөзү дә **әввәл** сөзүнүн антоними олуб, **ахыр** сөзү илә синонимдир.

Синонимләрин тәдриси илә әлагәдар олараг үслубијјат ишләринин апарылмасына хүсуси диггәт јетирмәк тәләб олунур. Бу мәгсәдлә ашағыдакы типли чалышмалардан истифадә јахшы нәтичә верир.

Ч а л ы ш м а 1. Төһфә, һәдијјә, пај, бәхшиш, мүшкүл, чәтин, көзәл, гәшәнк синонимләрини чүмләләрдә ишләдин.

Ч а л ы ш м а 2. Ашағыдакы синонимләрдән һансылары нитгдә даһа чох ишләтдијинизи сөјләјин.

1. Ел, јурд, дијар, мәскән, вәтән. 2. Дөвләтли, пуллу, варлы, зәнкин. 3. Бөјүк, ири, јекә, нәһәнк. 4. Хырда, кичик, балача.

Ч а л ы ш м а 3. Ашағыдакы ше'р парчаларындан синоним сөзләри тапын вә мә'насыны изаһ един.

1. Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән.
Ајрылармы көнүл чандан,
Азәрбајчан, Азәрбајчан.
(С. В у р ғ у н)

2. Достларын гәлбидир јурдум, мәскәним,
Үрәкдә бир нискил кәрәк олмасын
Сағлығым бир јана, а достлар, мәним,
Сојуг мәзарым да һеч тәк олмасын.
(Б. В а һ а б з а д ә)

Ч а л ы ш м а 4. Верилмиш фразеоложи бирләшмәләри мә'нача она ујғун кәлән бир сөзлә әвәз един.

1. Гулаг асмаг. 2. Әлдән дүшмәк. 3. Башыны пијләмәк. 4. Күркүнә бирә дүшмәк. 5. Архасыны јерә вурмаг. 6. Јола дүшмәк. 7. Кәлләкәлләјә кәлмәк. 8. Чана кәлмәк.

Н ү м у н ә: гулаг асмаг—динләмәк.

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН АШЫЛАНМАСЫ ИМКАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Адил БАҒЫРОВ

филолокија елмләри намизәди, Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдири

Бу күн биз ичтимаи инкишафын елә бир мәрһәләсинә гәдәм гојмушуг ки, бурада кәнч нәслин коммунист тәрбијәси, еләчә дә естетик тәрбијәси дөврүмүзүн ән актуал мәсәләси кими диггәти чәлб етмиш, кәнч нәслин камил, јеткин бир инсан кими формалашдырылмасы совет мәктәбинә һәвалә едилмишдир. Инди совет мәктәби јалныз шакирдләрә елмин әсасларыны өјрәтмәклә кифајәтләнмир, онлара вәтәнпәрвәрлик, достлуг, јолдашлыг, бејнәлмиләлчилик кими јүксәк мә'нәви идејалар ашылајыр. Чүнки кәнч нәслин мә'нәви аләми мәктәбдә формалашыр, онлар һәјатын, мәишәтин, һәмчинин инчәсәнәтин көзәлликләрини бурада баша дүшүр, бурада дәрк едирләр.

Һазырда үмумтәһсил мәктәбләримиздә шакирдләрин естетик зөвгләринин инкишаф етдирилмәсиндә әдәбијјат дәрсинин имканлары даһа кениш, чохчәһәтли вә рәнкарәнкдир. Чүнки әдәбијјат, һәр шејдән әввәл, тәрбијә васитәсидир, инсан дүшүнчәләрини әкс етдирән јүксәк сөз сәнәтидир. Әдәбијјатын тәдгигат објекти инсандыр, онун мә'нәви сафлығы, мә'нәви көзәллијидир. Мә'нәви зәнкинлик, көзәллик исә инсанда ән гијмәтли, ән јүксәк әхлаги кејфијјәтдир. Инсанын мә'нәви аләми нә гәдәр пак, тәмиз олса, онун естетик зөвгү дә бир о гәдәр зәнкин олар. Белә кејфијјәтләри шакирдләрә ашыламаг, онлары көзәл дујғуларла, ән инчә вә ән нәчиб һиссләрлә јашајан бир инсан кими јетишдирмәк биз әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә мәс'ул вә шәрәфли вәзифәләр гојур. Көркәмли педагог А. С. Макаренконун тә'бириичә десәк, харичи көзәллик, сәлигәлилик, көзәл јеримәк, көзәл кејинмәк, көзәл данышмаг хырда, бош шејләр дејилдир. Әсл мәсәлә бу харичи көзәллији, јығчамлығы дахили, әхлаги көзәлликлә бирләшдирә билмәк габилијјәтини ашыламагдан ибарәтдир.

Инди мухтар республикамызын 204 үмумтәһсил мәктәбиндә чалышан 800-ә јахын әдәбијјат мүәллими дәрсдә вә дәрсдәнкәнар тәдбирләр заманы бөјүк усталыгла шакирдләрә естетик тәрбијәнин инчәликләрини ашылајыр.

Әдәбијјат мүәллимләри јахшы билирләр ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјат бир фән кими тәдрис олунана гәдәр, јә'ни IV синфә гәдәр артыг аиләдә, бағчада, ибтидаи синифләрдә әлифба, ана дили, рәсм, нәғмә дәрсләринин тәдриси заманы шакирдләрдә естетик зөвг мәнбәләри јаранмыш олур. Онлар тәмизлијә риајәт етмәји, сәлигә вә зөвглә кејинмәји, мәдәни давранмағы, јахшыны писдән сечмәји, көзәллијә гијмәт вермәји аз-чох өјрәнмишләр. Демәк, әдәбијјатын тәдриси гаршысында шакирдләрин әввәлчәдән гаврадыглары естетик тәрбијәни инкишаф етдирмәк, шахәләндирмәк, һәр дујғудан бир көзәллик сечмәк кими нәчиб вәзифә дурур. Белә вәзифәләри бачарыгла јеринә јетирән мүәллимләримиздән бири Ордубад шәһәр 2 №-ли орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими, методист мүәллим Нәриман Бағыровдур. Нәриман мүәллим шакирдләрә јүксәк емосионал һиссләр ашыламаг үчүн зәнкин тәчрүбә топламышдыр. О, јахшы билир ки, әдәбијјатын тәдрисиндә характерин дахили аләмини ачмадан, тәһлил етмәдән шакирдләрдә һеч вахт көзәллик, естетик идеал тәрбијә етмәк олмаз. Буна көрә дә Нәриман мүәллим VIII синифдә Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәрини кечәркән Фәрһадын мә'нәви дүнјасыны ачмаг үчүн ону Ширинлә, Хосровла мүгајисә едир, Фәрһадын севкијә, һәјата, инсана мүнасибәтини изаһ едир, һәгиги ашиг, маһир сәнәткар, көзәл инсан кими таны-

Scanned with CamScanner

дыр. Шакирдләр Фәрһадын дахили аләминин зәнкинлијинә һејран галыр, өзләри үчүн көзәллик мәнбәји әхз едирләр.

Јахуд X синифдә С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәринин тәдрисиндә мүәллим Ананын мә'нәви дүнјасыны, онун бир ана, вәтәндаш кими, гајғыкеш инсан олмасыны бәдии дилдә тәһлил едир, шакирдләрин диггәтини ананын мә'нәви дүнјасына: вәтәнпәрвәрлијинә, нәчиблијинә, гајғыкешлијинә јөнәлдир. Нәриман мүәллим бу образларын дахили аләмини елә бөјүк пафосла, елә бөјүк гүрур һиссилә ачыр ки, шакирдләрин бәдии һисс вә һәјәчанларына тә'сир едир, онларда өзүнүтәрбијә вә естетик зөвгалма һисси зәнкинләшир.

Нәриман мүәллимин тәшәббүсү илә мәктәбдә јарадылан әдәбијјат кабинети, ајры-ајры мөвзулардакы әјани васитәләр, дивар гәзетләри, фотоалбомлар көзохшајан зөвглә һазырланыр.

Мәктәбдә С. Вурғуна һәср олунан фотоалбома бахан һәр кәс бир анлыға санки С. Вурғун дүнјасына, бу дүнјанын бөјүклүјүнә, көзәллијинә, мүдриклијинә сәјаһәтә чыхыр.

Нахчыван шәһәриндәки Һ. Чавид адына 5 №-ли орта мәктәбин мүәллими Е'тимад Бәкташи исә шакирдләрин естетик гаврајыш вә естетик мүһакимә јүрүтмәк габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн бәдии әсәрләрин ифадәли охусуна бөјүк әһәмијјәт верир. О, А. Сәһһәтин «Вәтән», М. Мүшфигин «Јағыш», С. Вурғунун «Чејран», «Азәрбајчан», С. Рүстәмин «Азәрбајчана кәлсин» ше'рләрини ифадәли гираәт едир вә шакирдләри бу ишә алышдырараг онларын нитг мәдәнијјәтини зәнкинләшдирир, бәдии әдәбијјата марагыны вә рәван данышыг габилијјәтини артырыр.

Е. Бәкташи X синифдә шакирдләрин һиссләринә вә шүурларына естетик тә'сири күчләндирмәк мәгсәди илә јүксәк шүур вә мә'нәвијјат саһиби кими чыхыш едән Ч. Чаббарлынын Севил, Алмаз, Ејваз, Володин, С. Рәһимовун Меһман, Мәликзадә, Ваһидов, М. Ибраһимовун Рүстәм киши, Гараш, Сәкинә, Маја вә дикәр бәдии образларын тәһлили заманы шакирдләрә совет адамына хас олан јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашылајыр. Онлары фәал һәјат мөвгејинә һазырлајараг Алмаз кими мүбариз, Меһман кими пак, Рүстәм киши кими әмәксевәр руһда бөјүмәләринә зәмин јарадыр.

Е'тимад мүәллим шакирдләрә емосионал һисс ашыламаг үчүн мүхтәлиф журнал материаллары, телевизија вә радио верилишләри, кинофилмләрдән кениш истифадә едир. Бунун үчүн о, әввәлчәдән шакирдләрин гаршыдакы һәфтәдә телевизијада һансы верилишләрә бахмалары һаггында мәсләһәтләр верир. Шакирдләр евдә һәмин верилишләрә диггәтлә бахыр вә гејдләр едирләр. Мәсәлән, республика телевизијасында ефирә бурахылмыш «Хураман» телефилми әсасында јазылмыш иншада шакирдләр әмәјин естетикасындан, онун шан-шөһрәтиндән, өлкәмиздә әмәк адамларына верилән јүксәк гијмәтдән, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы X. Аббасованын кечдији шәрәфли әмәк јолундан мәһәббәтлә сөһбәт ачыр, инсан әмәјинин көзәллик мәнбәји олдуғуну дәрк едирләр.

Е'тимад мүәллим јахшы билир ки, шакирдләрин естетик зөвг алмаг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн фәнләрин әлагәли тәдриси дә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрә дә әдәбијјатын тәдрисини рәсм, нәғмә вә мусиги дәрсләри илә даһа чох әлагәләндирир. О, VI синифдә А. Лактионовун «Чәбһәдән мәктуб», С. Керасимовун «Партизанын анасы», Ф. Решетниковун «Тә'тилә кәлдим», «Јенә дә ики» вә с. әсәрләрини синфә кәтирәрәк шакирдләрә рәссамлар вә онларын әсәрләринин әсас мөвзусу барәдә гыса мә'лумат верир. Сонра шакирдләрин диггәтини шәклә чәлб едир, онлар шәкли диггәтлә өјрәнир вә мөвзуну там баша дүшдүкдән сонра һәмин шәкил үзрә инша јазмаға башлајырлар.

Ишин бу чүр тәшкили шакирдләри јарадычылыға сөвг едир, көзәллији дујмағы, инчәсәнәт әсәрләринә гијмәт вермәји бачармаг кими нәчиб һиссләр ашылајыр.

Нахчыван шәһәриндәки Г. Вәзиров адына 6 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими, Нахчыван МССР Али Советинин депутаты Тамилла Тағыјева анчаг дәрс просесиндә шакирдләрдә јүксәк естетик емосијалар, мә'нәви зәнкинлик јаратмагла кифајәтләнмир. О, дәрсдәнкәнар мүхтәлиф тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә бу саһәјә даһа чох фикир верир. Бу чәһәтдән Т. Тағыјеванын иш тәчрүбәси диггәти чәлб едир. Тамилла мүәллим јахшы дәрк едир ки, һәр дашы, гајасы бир нағыл олан Нахчыванын гәдим абидәләри, мүасир тикилиләри, тәбии көзәлликләри шакирдләрин естетик зөвгләрини артырмаг, онларда вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг һиссләри ашыламаг үчүн әвәзсиз гида мәнбәјидир. Буна көрә дә о, шакирдләри Нахчыван шәһәриндәки әдәбијјат, тарих вә дијаршүнаслыг музејләринә, Һ. Чавид поезија театрына, әсрләр јадикары гәдим Атабәјләр мәгбәрәсинә, Әчәми сејрәнкаһына, Әлинчә галасына, Ф. Нәнминин мәгбәрәсинә апараараг орада халгымызын гәһрәман кечмишиндән, дүнәниндән, бу күнүндән сөһбәт ачыр. Сонра тәдрис просесини бу екскурсијаларла әлагәләндирәрәк шакирдләрә естетик һиссләр ашылајан «Бизим әдәбијјат музејимиз», «Нахчыванын дүнәни вә бу күнү», «Әлинчә галасы» вә с. мөвзуларда иншалар јаздырыр. Онлара тәдгигатчылыг бачарығыны, һадисәјә гијмәт вермәк, дујмаг, гаврамаг, көзәлликдән алынмыш зөвгү гијмәтләндирмәк кими емосионал һиссләр ашылајыр.

Шаһбуз гәсәбә орта мәктәбинин мүәллими Әбүлһәсән Чәлилов исә естетик тәрбијәнин ашыланмасында дикәр васитәләрлә јанашы тәбиәтә екскурсијаны јүксәк гијмәтләндирир. Ә. Чәлилов јахшы дәрк едир ки, тәбиәт һәмишә инсанлары һејрәтдә гојан көзәллик мәнбәји олмуш, онлары јарадычылыға, ахтарышлара апарыб чыхармышдыр. Тәбиәт көзәлликләри инсанда һәмишә хош әһвал-руһијјә јаратмыш, күмраһлыға сәбәб олмушдур.

О, V синифдә С. Вурғунун «Азәрбајчан», IX синифдә М. Ф. Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә Шәрг поемасы», Ашыг Әләскәрин «Дағлар», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», X синифдә С. Вурғунун «Муған» әсәрләринин тәдриси заманы естетик рич'әтләри хүсуси интонасија илә шакирдләрә чатдырыр, онларда тәбиәт көзәлликләринә, онун инсаны валеһ едән инчәликләринә гаршы марағы вә зөвгү артырыр. Шакирдләрин көзләри гаршысында республикамызын тәбии мәнзәрәләри чанланыр. Әбүлһәсән мүәллим бу тәбии мәнзәрәләри дујмаг, онлары сејр етмәк үчүн шакирдләри Нахчыванын көзәл кушәләриндән бири олан Батабат јајлағына екскурсијаја апарыр, оранын тәбии көзәлликләри, јамјашыл мешәси, башы гарталлы уча дағлары, көз јашы кими думдуру сују олан «Зор булағ»ы, «Туршсу»ју сејр едирләр. Сонра исә тарихләр шаһиди гәдим «Фәрһад еви»нә бахырлар. Әбүлһәсән мүәллим шакирдләрә мә'лумат верир ки, бу тарихи абидә Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәринин гәһрәманы, мәшһур һејкәлтараш Фәрһадын ады илә бағлыдыр. Әфсанәјә көрә Фәрһад Ширинин көрүшүнә кедәркән Батабатын тәбии көзәллијинә вурулмуш вә өз күлүнкү илә бу гајаны чапмышдыр.

Әбүлһәсән мүәллим јахшы билир ки, шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә шифаһи халг әдәбијјаты зәнкин мәнбәдир. Бу бөјүк хәзинәни арашдырмаг шакирдләрдә халг дилинин зәнкинлијинә, образлылығына, онларын етик-естетик тәрбијәсинә, елми дүнјакөрүшләринин формалашмасына, сөз еһтијатларынын зәнкинләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир. Буна көрә дә о, мәктәбдә «фолклор һәвәскарлары» клубу тәшкил етмишдир. Бу клубун үзвләри ихтијар нәнәләримиз вә мүдрик бабаларымыздан шифаһи

Scanned with CamScanner

халг әдәбијјаты нүмунәләри вә халг адәт-ән'әнәләри һаггында материаллар топлајырлар. Бу бахымдан рајон әразисиндә топланмыш «Кәлин дашы», «Кәлин гајасы», «Ганлы көл» әфсанәләри, «Мәһсул бајрамы», «Тој мәрасимләри» вә с. һаггындакы материаллар даһа характерикдир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу нүмунәләри топлајан шакирдләрдә халг јарадычылыгына мараг даһа да артыр, тәдгигатчылыг бачарыгы формалашыр вә емосионал һиссләр кенишләнир.

Мухтар республикамызын әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрин естетик тәрбијәси үчүн зәрури олан тәдбирләр комплексиндән дүзкүн вә интенсив шәкилдә истифадә едәрәк кәнч нәслин коммунист тәрбијәсинин формалашдырылмасы вә мә'нәви аләмләринин зәнкинләшмәси үчүн мараглы тәдбирләр һәјата кечирир вә бу саһәдә көрүлән ишләри даһа да тәкмилләшдирмәк мәгсәдилә бәдии әдәбијјатын бүтүн имканларындан һәртәрәфли истифадә етмәјә бөјүк сә'ј көстәрирләр.

СӨЗЛӘРИ МӘНШӘЧӘ ФӘРГЛӘНДИРМӘК БАЧАРЫГЛАРЫНЫН АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Елхан АҒАЈЕВ

Чәлилабад шәһәри, Низами адына орта мәктәбин методист мүәллими

Азәрбајчан дилинә аид тәкмилләшдирилмиш програмлар «алынма сөзләр һаггында анлајыш» вә «алынма сөзләри... мүәјјәнләшдирә билмәјин әсас координатлары һаггында» шакирдләрә биликләр вермәји вә «мәтндән онлары сечә билмәк» бачарыглары ашыламагы тәләб едир. Тәәссүф ки, мөвчуд дәрсликләр бу тәләби јеринә јетирмәк үчүн кифајәт дәрәчәдә материал вермир. Бу һагда методик әдәбијјатын азлыгы да мүәллимин ишини чәтинләшдирир.

Мән елми дилчиликдә алынма сөзләр һаггында јазыланлары вә дил материалы үзәриндә мүшаһидәләрими системләшдирәрәк беләсөзләрин ән үмуми хүсусијјәтләринин планлы шәкилдә шакирдләрә өјрәдир, һәмин хүсусијјәтләр әсасында алынма сөзләри сечмәјә аид мүәјјән бачарыгларын газанылмасына наил олурам. Лакин алынма сөзләрин һәтта ән үмуми хүсусијјәтләрини белә, V синифдә «Әсл Азәрбајчан сөзләри вә алынма сөзләр» мөвзусуна ајрылмыш дәрс саатында өјрәтмәк, шакирдләрдә мүвафиг бачарыглар јаратмаг мүмкүн дејил. Әсл Азәрбајчан сөзләринин вә алынма сөзләрин мүәјјәнләшдиричи әламәтләри фонетик ваһидләр вә һадисәләрлә, еләчә дә шәкилчи-морфемләрлә бағлы олдуғундан, Азәрбајчан дили курсунун гурулушу мүәллимә, V синифдә «Әсл Азәрбајчан сөзләри вә алынма сөзләр» мөвзусуну башлајана кими, «Фонетика», «Сөз јарадычылығы» бөлмәләринин тәдриси просесиндә бу хүсусијјәтләр һаггында билекләри чари мөвзулара аид биликләр ичәрисиндә «әритмәк», шакирдләрдә илк практик бачарыглар јаратмаг имканы верир. Бу имкандан мән IV синифдә ашағыдакы мәгамларда истифадә едирәм.

1. «Бә'зи саитләрин узун тәләффүзү» мөвзусуну кечәркән гејд едирәм ки, саитләрин узун тәләффүзү бизим дилимиз үчүн характерик дејил. Она көрә дә **алим, әлавә, сурәт** кими сөзләр, еләчә дә бүтүн апострофлу сөзләр дилимизә сонрадан башга дилләрдән кечмиш алынма сөзләрдир.

2. «Гоша саит һәрфли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» илә әлагәдар иш просесиндә сөзләрин јазылыш вә тәләффүзү үзәриндә мүгајисә апартдырыр, фәргләри тәһлил едир вә ики ејни вә ја мүхтәлиф саитин јанашы ишләндији бүтүн сөзләрин алынма сөз олдугуну әлавә едирәм. Демәли, **саат, мүәллим, радио, зәиф, бәдии** кими гоша саитли сөзләр дилимизә башга дилләрдән кечмишдир.

3. «Самит сәсләр» мөвзусуну кечәркән **к** һәрфинин ики сәси ифадә етмәсини шакирдләрә өјрәтдикдән сонра онларын диггәтини «ка» һәрфи илә јазылан сөзләрә чәлб едир, (к') илә дејилиб **к** илә јазылан бүтүн сөзләрин алынма сөзләр олдугуну сөјләјирәм. Демәли, **касса, такси, канал, физика, клуб** кими сөзләр дә алынма сөзләрдир.

4. «Гоша самит һәрфли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусуну кечәркән алынма сөзләрин даһа ики хүсусијјәтини шакирдләрин нәзәринә чатдырырам: а) гоша **б, м, н, с, з, һ, ј** самитләринин ишләндији, б) сону гоша самитлә битән бүтүн сөзләр алынма сөзләрдир.

5. «Әлифба» мөвзусу илә әлагәдар чалышмалар заманы илк һечасындакы саити (а) илә дејилиб о илә јазылан сөзләри сәс-һәрф бахымындан мүгајисә едәркән онларын (**мотор, совхоз, совет, комсомол** вә с.), еләчә дә тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олмајан, лакин тәләффүзүндә чәтинлик чәкдијимиз ики самитлә башлајан сөзләрин (чалышма 81, § 20; **стенд, плаш, стол, трактор, трамвај** вә с.) алынма олдугуну изаһ едирәм.

Ејни заманда истисна кими гејд едирәм ки, дилимиздә ики самитлә башланан өз сөзләримиз дә вардыр: **срағакүн, плов** вә с.

6. «Сону **г** вә **к** илә битән чохһечалы сөзләр» мөвзусу илә әлагәдар мүәјјән сөзләрдә **г**-нин **ғ**-јә, **к**-нин **ј**-јә кечмәси гајдасы өјрәнилир. Мөвзуја аид бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси просесиндә мән проблемли вәзијјәт јарадараг шакирдләри **үфүг, натиг, әмлак** сөзләрилә гаршылашдырырам. Онлар газандыглары билекләрә зидд олан вәзијјәтлә растлашырлар: сон самит дәјишмир.

Јаранмыш проблемли вәзијјәтдән сонра мән диггәти һәмин сөзләрдә самитин тәләффүзүнә чәлб едир, лазыми изаһат верирәм. Елә бурадача әлавә едирәм ки, һаггында бәһс етдијимиз гајдаја табе олмајан сөзләр алынма сөзләрдир.

7. Мә'лум олдуғу кими, дилимизә башга дилләрдән бир чох алынма сөзләрлә бирликдә һәмин дилләрә мәхсус бир чох шәкилчиләр дә кечмишдир. Бу шәкилчиләрдән бә'зиләри дилимизин фонетик вә морфоложи тә'сирләринә мүгавимәт көстәрәрәк, өз јадлығыны мүһафизә етмиш, јалныз өз доғма сөзләри илә бирликдә ишләнмәли олмушдур. Дикәр групу исә дилимиздә өз инкишафы үчүн мүнасиб зәмин тапараг фәаллашмыш, алынма сөзләрлә бәрабәр, дилимизин доғма сөзләринә әлавә едилмәк һүгугу газанмышдыр. Һәтта бә'зиләри мәһсулдар шәкилчиләр сырасына кечмишдир (**-задә; -ов, -јев** вә с.) (С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр». Бакы, 1968, сәһ. 13).

Лакин дилимизә башга дилләрдән кәлмиш шәкилчиләр «мәһсулдарлыг хүсусијјәтләрини кәсб етсәләр дә, мәнсуб олдуғу дилин фонетик хүсусијјәтләрини мүһафизә едир... Һәмин шәкилчиләр анчаг бир чүр јазылыр» (јенә орада).

Мән башга дилләрдән кечмиш шәкилчиләрин бу хүсусијјәтләринә истинад едәрәк IV синифдә «Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» бәһсинин тәдриси дөврүндә алынма сөзләрин бә'зи әламәтләрини өјрәтмәјә наил олурам.

«Сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөз јарадычылығынын васитәләриндән бири кими» мөвзусуну кечәркән дилимизин өз шәкилчиләри илә бәрабәр, сөз јарадычылығында башга дилләрдән алынмыш шәкилчиләрин дә ролуну гејд едирәм. Изаһ едирәм ки, бу шәкилчиләр дилимизә фарс (-кәр, -кеш, -баз, -кар, -дар, -шүнас вә с.), әрәб (-ијјат, -ијјәт, -ијјә) вә рус дилиндән (-изм, -ист) кечмишдир.

Әрәб вә рус дилиндән алынмыш шәкилчиләр Азәрбајчан сөзләринә

Scanned with CamScanner

артырыла билмир. Она көрә дә тәркибиндә бу шәкилчиләрин ишләндији **әдәбијјат, һакимијјәт, марксизм, реализм, реалист** кими сөзләрин һамысы алынма сөзләрдир.

Фарс дилиндән кечән шәкилчиләрин етимолокијасыны изаһ едир вә көстәрирәм ки, бу шәкилчиләрин дә артырылдығы сөзләр әксәрән алынма сөзләрдир. Лакин һәмин шәкилчиләрдән бә'зиләри әсл Азәрбајчан сөзләринә дә гошула билир. Мәсәлән: **-кеш** — гајғыкеш, дабан кеш; **-дар** — евдар, әмәкдар; **-шүнас**—дилшүнас, јершүнас; **-баз** —гушбаз, ојунбаз, атбаз, сөзбаз вә с.

Сонракы дәрсләрдә шәкилчиләрин јазылышы илә әлагәдар апарылан чалышмаларда бу мә'луматлары бир гәдәр мөһкәмләндирирәм.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, алынма шәкилчиләрә көрә алынма сөзләри фәргләндирә билмәјә аид мүәјјән биликләрин верилмәсиндә «Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» бәһсинин тәдрисиндә дә имканлар кенишдир.

Мән IV синифдә бир чох мөвзуларын тәдриси заманы әсл Азәрбајчан сөзләринин вә алынма сөзләрин хүсусијјәтләри һаггында јери кәлдикчә мүәјјән биликләр версәм дә, бунлар епизодик характер дашыјыр. V синифдә исә һәмин биликләр илк дәфә олараг систем шәклиндә өјрәдилир. Бурада мән шакирдләрә, илк нөвбәдә, дилимизин лексикасынын мәншәчә тәркиби һаггында изаһат верир, онларын IV синифдә таныш олдуглары алынма сөз анлајышы һаггында биликләрини кенишләндирирәм.

Шакирдләрин диггәтини хүсусән бир дилдән башга дилә сөз кечмәсинин сәбәбләринә чәлб едир, бунун тәсадүфи характер дашымадығыны, халглар арасында игтисади вә сијаси әлагәләрин нәтичәсиндән доган зәрурәт олдугуну ајдынлашдырырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр дәрсликдәки нәзәри материалы чох асанлыгла мәнимсәсәләр дә, алынма сөзләри һеч дә һәмишә фәргләндирмәји бачармырлар. Чүнки дәрсликдә бу барәдә һеч бир нәзәри истигамәт јохдур.

Мән әввәлчә алынма сөзләрин хүсусијјәтләри һаггында өјрәнилмиш «дүстурлара» даир мүсаһибә апарыр, өјрәнилмишләри үмумиләшдирир вә системләшдирирәм. Сонра исә...

8. Мә'лум олдуғу кими, дилимизин әсас фонетик ганунларындан бири аһәнк ганунудур. Азәрбајчан дилиндә сөзләр ја инчә, ја да галын саитләрдән (өз сөзләримиз нәзәрдә тутулур) ибарәт олур. Бу ганун елми әдәбијјатда «сөзүн фонетик чәһәтдән формалашмасы үчүн зәрури олан һәмаһәнклик», «Азәрбајчан дилинин спесифик хүсусијјәтләриндән бири», бу дилин «өзүнәмәхсус мөһкәм фонетик гануну» кими характеризә едилмишдир. Мән бу ганун һаггында шакирдләрин мә'лум биликләринә истинад едиб, онлара мә'лумат верирәм ки, аһәнк ганунуна табе олмајан сөзләр алынма сөзләрдир. Һәтта конкрет фактлара әсасән изаһ едирәм ки, бир чох алынма сөзләр һәмин ганунун тәзјиги нәтичәсиндә өз сөзләримиздән фәргләнмәјән шәклә дүшмүшдүр. Мәсәлән: «касә»—**каса**, «адәм»—**адам**, «таифә»—**тајфа**, «гаидә»—**гајда**, «сәлам» — **салам**, «ајинә»—**ајна** вә с.

Аһәнк гануну илә әлагәдар ашағыдакы мүһүм пародоксал мәсәләјә дә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Онлара мә'лумат верирәм ки, дилимиздә, аз да олса, аһәнк ганунуна табе олмајан әсл Азәрбајчан сөзләри дә вар. Гејд едирәм ки, белә сөзләрин бә'зиләри вахтилә дүзәлтмә вә ја мүрәккәб сөз олмушдур, бә'зиләри исә шәклини дәјишмишдир. Мәсәлән: **ишыг, ишар(маг), ишылда(маг), ишарты**—етимолокијасына көрә ејникөклү сөзләрдир. **Ислан(маг), ислат(маг)** сөзләри әслиндә **су** сөзүндән төрәмишдир. Бу кими сөзләрин, еләчә дә **илдырым, илхы, ираг, илгым, илыг, илан** кими әсл Азәрбајчан сөзләринин әввәлиндә тарихән ы саити ишләнмишдир. (Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. I һиссә, Бакы 1979, сәһ. 109.)

Гузеј күз (пајыз) сөзүндән, **ејван ев** сөзүндәндир (сәс јердәјишмәси баш вермишдир). **Тикан** сөзү классикләримизин әсәрләриндә «дикән» кими ишләнмишдир. Еләчә дә **мејмун, дәјирман, јекун** кими үмумиләшән сөзләр дә әсл Азәрбајчан сөзләридир.

Истисна һалларын (аһәнк ганунуна табе олмајан әсл Азәрбајчан сөзләринин) бу чүр етимоложи тәһлиллә әлагәләндирилмәси шакирдләрдә дил һадисәләринә һәссас мүнасибәт тәрбијә етмәкдә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

9. Нәһајәт, шакирдләрә дилимиздә ишләнән ашағыдакы сөз групларынын да алынма сөзләр олдуғу һаггында мә'лумат верирәм: а) р самити илә башланан сөзләр: **раһат, разы, рәсм, рүтбә** вә с.; б) тәркибиндә **ж** самити олан сөзләр: **журнал, гараж, әждәр** вә с.; в) **мү** сәс бирләшмәси илә башланан сөзләр: **мүнбит, мүһит, мүкәммәл** вә с.; г) икинчи вә сонракы һечаларында **е** вә **о** саитләриндән биринин ишләндији көк-сөзләр: **билет, гәзет, матрос, балон** вә с. (**гузеј, күнеј,** бузов, алов, бухов, гыров, дәмров вә с. кими сөзләр истиснадыр).

Мән нәзәри материалын өјрәдилмәсиндән сонра мәтндән алынма сөзләрин сечилмәсинә аид мүхтәлиф типли чалышмалардан истифадә едирәм. Әввәлчә кодоскопла нүмајиш етдирилән кичик мәтнләр үзәриндә коллектив тәһлил иши апарыр, чәтинлик јарандыгда истигамәт верирәм. Шакирдләрдән тәләб едирәм ки, бүтүн фәргләндиричи хүсусијјәтләрдән әввәл, сөзүн аһәнк ганунуна табе олуб-олмамасыны јохласынлар; әкәр сөз аһәнк ганунуна табедирсә, башга арашдырмалар апармаг лазым кәлир.

Елә сөзләр вар ки, онларын алынма сөз олдуғуну бүтүн бу салададығымыз хүсусијјәтләрин һеч бири илә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејил. Белә һалларда, әкәр имкан варса, мән етимоложи тәһлилин көмәјиндән истифадә едир, шакирдләри «сөзләр музејинә» екскурсијаја апарырам. Мәсәлән, Азәрбајчан сөзләри вә алынма сөзләрлә әлагәдар мүшаһидә материалында верилмиш **сәрлөвһә, сәркүзәшт** сөзләринин алынма сөз олдуғуну шакирд һеч чүр мүәјјәнләшдирә билмәз. Изаһат верирәм ки, **сәрлөвһә** вә **сәркүзәшт** гурулушча садәдир. Дилимизә фарс дилиндән кечмиш бу сөзләр, әслиндә, «сәр» сөзү илә «лөвһә» вә «күзәшт» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. «Сәр» фарс дилиндә **баш,** «лөвһә» исә **тахта, сәһифә** мә'наларындадыр. Јә'ни мүәјјән мәтнин башы-башлығы. **Күзәшт** исә «олуб кечән» мә'насына ујғун кәлир.

Әрәб мәншәли сөзләрин етимоложи тәһлили даһа сәмәрәлидир. Чүнки фарс дили үчүн мүрәккәб сөз јарадычылығы даһа характерикдирсә, әрәб дили үчүн дахили флексија јолу илә дүзәлтмә сөз јарадычылығы сәчијјәвидир вә сөзләр арасында гоһумлуг әламәти самитләрдә өз заһири-фонетик охшарлығыны горујур. (Ә. Мәммәдов, Әрәб дили. Бакы, 1971, сәһ. 10.) Ахы флектив дилләрдән олан әрәб дилиндә илк грамматик форма әксәр һалда үч, бә'зән дә дөрд самитдән ибарәт олан көкә истинад едир. Көкдән дахили флексија јолу илә мүхтәлиф формалы сөзләр әмәлә кәтирилир. Мәс.: **«һкм»** көкүндән **һаким, һәким, һөкм, еһкам, һикмәт, мәһкум, тәһким, мөһкәм, мүһакимә, мәһкәмә, һөкумәт, һакимијјәт, истеһкам** вә с. сөзләр дүзәлдилмишдир. (Јенә орада.) Бу елми зәмин әсасында мән Азәрбајчан дилиндәки ејникөклү сөзләрлә әрәб дилиндәки **елм—алим, зүлм—залым, шеј—әшја** кими ејникөклү сөзләрин мүгајисәси нәтичәсиндә шакирдләрә өјрәдирәм ки, Азәрбајчан дилиндә шәкилчиләр ваһид форма вә мүәјјән грамматик мә'наја малик олуб сөзләрин сонуна артырылдығы һалда, әрәб дилиндә белә дејил. Шакирдләрин диггәтини гоһум сөзләрдәки самитләрә чәлб едирәм: **елм-алим—«лм», әшја-шеј—«шј», зүлм-залым—«злм».** Сонра шакирдләр мүшаһидә едиб

Scanned with CamScanner

нәтичә чыхарырлар ки, һәмин сөзләрин лексик мә'налары арасында јахынлыг, гоһумлуг көз габағындадыр. Демәли, бу сөзләрдә шәкилчи олмаса да, саитләрин дәјишмәси јолу илә мүхтәлиф мә'налы сөзләр јаранмышдыр (онларын бизим дилимиздә садә сөз олдуғуну мүтләг гејд едирәм). Сонра исә **һесаб-мүһасиб, нәфәс-тәнәффүс, фикир-мүтәфәккир, хадимә-хидмәт** кими сөзләр әсасында шакирдләрә баша салырам ки, саитләрлә јанашы, тәкрар олунан самитләрдән, (көкләрдән) әввәл **м** вә **т**, сонра исә **т** үнсүрүнүн иштиракы да сөзләрдә мә'на дәјишиклијинә сәбәб олмушдур.

Шакирд **гәләбә** сөзүнүн алынма сөз олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмәз. Мән **«глб»** көкүнү ики-үч дәфә тәкрар едир, һәмин самитләрин иштиракы илә мә'нача гәләбә сөзүнә охшајан башга сөз тапмаларыны тапшырырам. Асанлыгла тапырлар: **галиб.** Бу сөз аһәнк ганунуна табе олмадығындан шакирдләр мә'нача она гоһум олан **гәләбә** сөзүнүн дә алынма олдуғуну баша дүшүрләр. Тәхминән ејни үсулла **бәһс-мүбаһисә, шеј-әшја, мәшғәлә-мәшғул, хидмәт-хадим, кәлмә-кәлам, мүдир-идарә, тәрәф-әтраф, һәрб-мүһарибә, һасар-мүһасирә** кими онларча сөзүн мүгајисәси әсасында онларын мәншәјини ајдынлашдырмаг үзәриндә иш апарырам. Јери кәлмишкән гејд едим ки, дәрслик мүәллифләринин бу мәгсәдлә тәклиф етдикләри 60, 61-чи чалышмалар тәгдирәлајигдир.

Демәли, Азәрбајчан дили курсунун имканларындан истифадә етмәклә, шакирдләрә сөзләри мәншәчә фәргләндирмәк бачарыглары ашыламаг мүмкүндүр, фајдалыдыр. Дилин лүғәт тәркиби үзәриндә бу чүр арашдырмалар шакирдләрин лингвистик тәфәккүрләрини, мүһакимә габилијјәтләрини инкишаф етдирир, онларда сөзә һәссас мүнасибәт тәрбијә едир. Ән башлычасы исә, мүхтәлиф дил һадисәләринин дахили маһијјәтинин ачылмасында, ајдынлашдырылмасында вә орфографија үзрә ишдә мүһүм васитәјә чеврилир.

●

ФӘНДАХИЛИ ӘЛАГӘДӘН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Әдәбијјатдан програм материалларынын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсиндә сәмәрәли пријомлардан бири дә фәндахили әлагәдир. Тәчрүбә көстәрир ки, тәдрис просесиндә фәндахили әлагә мәнимсәмәјә мүсбәт тә'сир көстәрир. Тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмында тәдриси нәзәрдә тутулан бәдии әсәрләр арасында бу вә ја дикәр шәкилдә мүәјјән әлагә вар. Мә'лумдур ки, фәндахили әлагәнин јери, имканы програмда көстәрилмир. Бу әлагәни мүәллим өзү әдәби фактын, бәдии материалларын мәзмунунда ахтармалы вә мүвафиг иш апармалыдыр. Материаллар арасындакы әлагә формаларыны мүәјјәнләшдирмәк, дәрсдә онлардан јерли-јериндә истифадә етмәк мүәллимдән дәрин елми билик вә педагожи усталыг тәләб едир. Бу мәгаләдә әдәбијјат дәрсләриндә әдәби-бәдии материалларын бир-бири илә әлагәләндирилмәси имканларындан данышмағы вә бу әләгәнин мәнимсәмәјә көстәрдији тә'сири өз иш тәчрүбәмизә әсасән мүхтәсәр шәкилдә гејд етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, әдәби фактлары, јахуд бәдии әсәрләри бир-бири илә әлагәләндирмәк мүәјјән принсипә әсасланмалыдыр. Биз ашағыдакы принсипи даһа фајдалы һесаб едирик.

Һәмин синифдә өјрәдилән програм материаллары арасында.

Јени билик верән дәрсдә өјрәдилән материалла әввәлки синифләрдә өјрәдилән материаллар арасында.

Мән әлагәнин јерини бу истигамәтдә мүәјјәнләшдирдикдән сонра онлары мәзмунуна көрә ашағыдакы кими груплашдырырам.

—Ајры-ајры сөз сәнәткарларынын тәрчүмеји-һалынын, јарадычылыг истигамәтинин изаһы заманы фәндахили әлагәдән истифадә.

—Мөвзу бахымындан бир-биринә јахын олан бәдии әсәрләр үзәриндә иш апараркән фәндахили әлагәдән истифадә.

—Конкрет бир образы сәчијјәләндирәркән фәндахили әлагәдән истифадә.

—Әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринин изаһы вә системләшдирилмәси просесиндә фәндахили әлагәдән истифадә.

—Синифдәнхарич охунан әсәрлә програм үзрә өјрәдилән материал арасындакы фәндахили әлагәдән истифадә вә с.

Ајры-ајры әсәрләр үзәриндә ишин белә тәшкили тәчрүбәси бизи бу гәнаәтә кәтирир ки, фәндахили әлагә бәдии материалдан дүзкүн тәрбијәви нәтичә чыхармаг үчүн дә әһәмијјәтлидир. Мәсәлән: Ә. Мәммәдханлынын IV синифдә өјрәдилән «Буз һејкәл» әсәри илә В. Катајевин «Алај оғлу» повестиндән верилән парча арасында мараглы әлагә јаратмаға имкан вар. Һәмин әсәрләр арасында әлагә тәхминән ашағыдакы мүсаһибә заманы шакирдләр тәрәфиндән даһа асанлыгла јарадылыр.

М.—Бу һекајәнин мөвзусу, тәсвир олунан һадисә һансы дөврә аиддир?

Ш.—Бу һекајәнин мөвзусу фашист Алманијасынын өлкәмизә хаинчәсинә басгын етдији илләрдә баш верән һадисәләрдән алынмышдыр.

М.—Ана доғма кәндләриндән нә үчүн гачыр?

Ш.—Онун јашадығы кәнд фашистләрин әлинә кечмишдир. Ана көрпә ушағыны фашистләрдән хилас етмәјә чан атыр. О, доғма кәнддән гачмаға мәчбур олур.

М.—Сиз дәрсдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндән бәһс едән даһа һансы әсәри өјрәнмисиниз?

Ш.—В. Катајевин охудуғумуз «Алај оғлу» әсәриндә тәсвир олунан һадисәләр дә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә баш вермишдир.

М.—Ванја нә үчүн доғма евләриндән дидәркин дүшмүшдү?

Ш.—Алманлар Ванјанын јашадығы кәнди дағытмыш, анасыны өлдүрмүшләр. Совет кәшфијјатчылары ону дүшмәнләрдән хилас етмишләр.

Белә суаллар васитәсилә һәр ики әсәрдә фашистләрин төрәтдикләри вәһшиликләри шакирдләрин нәзәриндә чанландырырам. Шакирдләр јени өјрәнилән әсәрдән дә дүзкүн тәрбијәви нәтичә чыхарыр вә дәрк едирләр ки, Вәтән анадыр. Ана мәһәббәти, Вәтән мәһәббәти, һәр икиси әзиздир, мүгәддәсдир. Бу чүр әлагә нәтичәсиндә шакирдләр шүурлу сурәтдә ону да дәрк едирләр ки, вәтәнпәрвәрлик идејасы вәтәнә мәһәббәт һиссинин тәрәннүмү, үмумијјәтлә, совет әдәбијјатында гырмызы бир хәтлә кечир. Вәтәнин кешијиндә дурмаг һәр бир адамын мүгәддәс борчу олмалыдыр.

VIII синифдә Низами јарадычылығы үзәриндә иш апараркән фәндахили әлагәјә чох кениш имкан вар. Мә'лумдур ки, шаирин ајры-ајры әсәрләри IV—VII синифләрдә өјрәдилир. VII синфә гәдәр шакирдләр даһи сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы һаггында мүәјјән мә'лумат әлдә едирләр. Бу синифдә шаирин јарадычылығы үзрә даһа кениш иш апарылыр вә онун «Хосров вә Ширин» әсәри өјрәдилир. Бүтүн бунлар мүәллимдән әсәр үзәриндә әтрафлы иш апармағы тәләб едир. Буна көрә мән шакирдләрә шаирин јарадычылығы һаггында мә'лумат верәркән фәндахили әлагәдән истифадәни олдугча фајдалы һесаб едирәм. Нәзәрә алырам ки, IV—VII синифләрдә өјрә-

дилән парчалар шаирин «Хәмсә»јә дахил олан әсәрләринин һамысыны әһатә едир: «Шаһын достлуғу» мәнзум һекајәси **«Лејли вә Мәчнун»**, «Фитнә» **«Искәндәрнамә»**, «Чобан вә үзүк», «Ики рәссам» (әлавә оху үчүн) **«Једди көзәл»**, «Султан Сәнчәр вә гары», «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» **«Сирләр хәзинәси»** поемаларындан көтүрүлмүшдүр. Ашағы синифләрдә өјрәдилән бу әсәрлә «Хосров вә Ширин» арасында фәндахили әлагә јолу илә шаирин ирәли сүрдүјү «әдаләтли һөкмдар», «әмәк адамларына һөрмәт», «гадын зәкасына еһтирам» кими идејаларын даһа дәриндән шакирдләрә чатдырылмасына наил олурам. Бу заман фәндахили әлагәдән ашағыдакы шәкилдә истифадә едирәм.

«Хосров вә Ширин» әсәринин мәзмунуна аид суал-чавабла Хосровун динамик образ олдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырырам. Ајдын олур ки, Хосров кетдикчә инкишаф едиб камилләшән һөкмдар образыдыр. Сонра мүсаһибә јолу илә Низаминин әсәрләриндәки һөкмдар сурәтләри, онларын характер хүсусијјәтләри һаггында биликләрини бир даһа јада салыр, системләшдирирәм. Шакирдләрә хатырладылан биликләр шаирин јарадычылыг хүсусијјәтләринин дәриндән баша дүшүлмәси үчүн фактик материал ролуну ојнајыр. Һәмин синифдә шаирин јарадычылыгы үзрә мүсаһибә апараркән шакирдләр фикирләрини әсасландырмаг үчүн «Хосров вә Ширин»лә кифајәтләнмир, јухарыда адлары гејд олунан мәнзум парчалара да мүрачиәт едирләр.

IX синифдә илк дәфә С. Ә. Ширванинин јарадычылыгы өјрәдилир. Мә'лумдур ки, С. Ә. Ширвани М. Фүзули јарадычылығындан истифадә етмиш, һәтта она нәзирәләр јазмышдыр. Мән С. Ә. Ширванинин јарадычылығындан бәһс едәркән һәр ики сәнәткарын јарадычылығындакы әлагәләри изаһ едиб, Фүзули һаггында билликләри јада салырам. М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ри, Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романы вә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» драмы арасында мөвзу јахынлығы вар. Һәр үч әсәрдә халглар достлуғу, хүсусилә Азәрбајчан вә ермәни халглары арасындакы тарихи достлуг ифадә олунур. Фәндахили әлагә тәләб едир ки, һәмин әсәрләр үзәриндә иш апарыларкән мәһз бу чәһәт шакирдләрин нәзәринә даһа габарыг чатдырылсын. Әдәби-бәдии материаллар арасында бу әлагәләри мүәјјәнләшдирир вә дәрсдә фәндахили әлагәдән кениш истифадә етмәк үчүн бүтүн материаллары әввәлчәдән дәриндән өјрәнирәм. X синифдә С. Вурғунун «Вагиф» әсәрини тәдрис едәркән Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәрини јада салыр вә мараглы бир шәкилдә фәндахили әлагә јарадырам. Мә'лумдур ки, бу әсәрләр јарандыгы дөвр вә мөвзу бахымындан бир-бириндән фәргләнирләр. Лакин бу әсәрләрдәки мүәјјән епизодлар васитәсилә фәндахили әлагә јаратмаг олур. «Вагиф» әсәриндә Вагифлә Гачарын, «Хосров вә Ширин» поемасында Хосровла Фәрһадын гаршылашмасынын тәсвирини верән парчалар арасында фәндахили әлагә јарадырам. Мәтн үзәриндә иш апараркән шакирдләрин диггәтини ашағыдакы мисралара чәлб едирәм:

Гачар—Шаир, һөкмдарын һүзурундасан!
Вагиф—Буну сизсиз белә дүшүнүрәм мән.
Гачар—Бәс баш әјмәдиниз?
Вагиф—Әјмәдим, бәли.
Әјилмәз вичданын бөјүк
һејкәли...
Гачар—Аһа... сынајырдым
ирадәнизи.
Доғрудан, бир шаир
көрүрәм сизи,
Хошбәхт хәлг еләмиш
сизи јарадан.
Вагиф—Дүнјада галачаг јалныз
јарадан.
Гачар—Чох көзәл, чох көзәл,
инанын ки, мән
Сизин руһунузу севдим
үрәкдән.

Бу мисралар үзәриндә мүсаһибә тәшкил етмәклә шакирдләрин нәзәринә бир даһа чатдырырам ки, шаир Вагиф Гачар кими ганичән бир һөкмдарла гаршылашыр вә она баш әјмир. Башга бир суалла јенә дә синфә мүрачиәт едирәм:

М.—Фикирләшин, әдәбијјатымызда даһа һансы әсәрдә сәнәткарла һөкмдар белә гаршы-гаршыја дурур?

Ш.—Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә Фәрһад Хосровла үз-үзә кәлиб дејиширләр. Хосров өлкәнин шаһыдыр, Фәрһад исә сәнәткардыр.

М.—Хосров Фәрһады нечә гијмәтләндирир? Ким һәмин һиссәни әзбәр сөјләјә биләр?

Шакирдләрдән бири Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасында Фәрһадла Хосровун дејишмәси һиссәсиндән ашағыдакы мисралары сөјләјир:

Шаһ чаваб тапмады Фәрһада
артыг,
Көрдү мәсләһәтдир битсин
данышыг.
Һәзәрата деди:—Та бу күнәчән
Белә һазырчаваб көрмәмишәм
мән.
Мадам ки гызылдан гачды,
чәкинди,
Дашла сынајарыг биз ону
инди.

Һәр ики әсәрдән верилән парчалары шакирдләрин нәзәринә чатдырдыгдан сонра ашағыдакы кими үмумиләшдирмә апарырам:

— Хатырланан мисралардан ајдын олур ки, дүнјанын ган үстүндә ханиман олдуғуну дејән Гачар Вагифи нә гәдәр һәдәләсә дә, Вагиф онун гаршысында әјилмир. Чүнки о, халга архаланыр, идракына, сәнәтинә инаныр. Бу идеја 8 әср әввәл Низами тәрәфиндән јарадылан «Хосров вә Ширин» әсәриндә дә өз парлаг ифадәсини тапмышдыр.

Тәчрүбәмә әсасланыб бу гәнаәтә кәлирәм ки, фәндахили әлагә шакирдләрин дәрсә марағыны артырыр, дәрс даһа сәмәрәли олур, шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирир.

Нәби АҒАЈЕВ,
Бакы, 29 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

●

ШАКИРДЛӘРИН ТӘРБИЈӘСИНӘ КОМПЛЕКС ЈАНАШМАГ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Чавад МӘММӘДОВ
Әли Бајрамлы шәһәр 9 нөмрәли орта мәктәбинин методист мүәллими

Партијанын идеја силаһы олан бәдии әдәбијјатын тә'сир күчүндән даһа сәмәрәли истифадә едәрәк, кәнч нәслин тәрбијәсинә, онларын бир шәхсијјәт кими формалашмасына күчлү тә'сир көстәрә билмәк бу фәнни тәдрис едән мүәллимин мәһарәтиндән, педагожи усталығындан чох асылыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин тәрбијәсилә әлагәсиз, рабитәсиз мәшғул олдугда, јени әхлаги кејфијјәтләрин, идеја-сијаси тәрбијәнин, әмәк тәрбијәсинин бир-бирилә әлагәсини, бағлылығыны нәзәрә алмадыгда бу, сәмәрәли нәтичә вермир.

Мә'лум һәгигәтдир ки, һәртәрәфли инкишаф етмиш кәнчләр јетишдирмәк, онларын дүнјакөрүшүнү инкишаф етдириб, шәхсијјәтини формалашдырмаг үчүн истифадә едилмәли олан ән фајдалы үсул тәрбијә ишинә комплекс јанашмагдыр. Чүнки тәрбијәнин бир саһәси дикәр саһәләрлә сых бағлыдыр, әлагәлидир. Инсан камил шәхсијјәт кими о һалда формалашыр ки, ондакы бир мә'нәви кејфијјәт дикәр кејфијјәтин јаранмасына тә'сир көстәрсин, онун үчүн әсас олсун.

Мән тәрбијә ишинин бу чәһәтини нәзәрә алараг, әдәбијјат дәрсләриндә комплекс јанашма үсулундан ис-

Scanned with CamScanner

тифадә едирәм. Ајры-ајры әсәрләрин мәзмунундан нәтичә чыхарараг, онлары кениш тәһлил едир вә әдәби гәһрәманларын мә'нәви кејфијјәтләрини бир-бирилә әлагәләндирмәјә, шакирдләрин тәрбијәсинә һәртәрәфли тә'сир көстәрмәјә чалышырам. Мәсәлән, VII синифдә С. Рустәмин «Гафурун гәлби» поемасыны кечәркән дәһшәтли мүһарибә сәһнәләрини, фашизмин азғынлығыны, совет дөјүшчүләринин мәрдлијини вә рәшадәтини тәсвир едән парчалары даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмагла шакирдләри гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәјә чалышырам. Гафурун вәтәнпәрвәрлијиндән вә гәһрәманлығындан бәһс едәркән дејирәм ки, ону белә гәһрәманлыға сөвг едән Вәтән ешги, Вәтән мәһәббәтидир. Гафур белә һесаб едир ки, командирин иткиси сырави әскәрин иткисиндән даһа ағырдыр. Она көрә дә өз һәјаты һесабына командир Синитскинин һәјатыны хилас едир. Белә гәһрәманлыг Вәтәнини севмәјин, Вәтән гаршысында өз борчуну дәрк етмәјин нәтичәсидир. Гафур ејни заманда Вәтәни она көрә севир ки, анасыны севир. Ана мәһәббәти бүтүн мәһәббәтләрин рүшејми, әсасы, јарадычысыдыр. Анасыны, достуну, јолдашыны, халгыны севән һәр кәс Вәтәнини дә Гафур кими севә биләр.

Бу гајда илә Вәтән мәһәббәтилә ана мәһәббәтини әлагәләндирдикдән сонра дејирәм:

— Әкәр Гафур командири Синитскини севмәсәјди, башга милләтләрә достлуг мүнасибәти бәсләмәсәјди, шүбһәсиз, белә һәрәкәт етмәзди. Демәли, миллијјәтиндән асылы олмајараг, инсанлар бир амал, бир мәгсәд уғрунда мүбаризә апаранда онларын арасындакы достлуг мүнасибәтләри даһа да мөһкәмләнир. Әкәр Гафур сизин кими шакирд оларкән достларына, јолдашларына гаршы гајғыкеш, меһрибан олмасајды, достлуг етмәји бачармасајды, Синитски илә дә дост ола билмәзди. Демәли, бөјүк достлуг, халглар достлуғу кичик достлугдан башланыр. Кичик дағ чығырлары бөјүк јолларла бирләшдији кими. Булаглар чајлар јарадыб дәнизә говушдуғу кими. Ушаглыгда достлуг етмәји бачаранлар бөјүјәндә достлуғун гәдрини даһа јахшы билирләр. Гафур мә'налы һәјат сүрмүш, јашамаг үчүн өлмүшдүр. Одур ки, бөјүк рус халгы, гардаш халглар онун хатирәсини әзиз сахлајыр, гәлбләриндә јашадырлар.

Беләликлә, шакирдләр шүурлу сурәтдә баша дүшүрләр ки, бөјүк достлуға кедән јол мәктәб һәјатындан башланыр. Вәтән мәһәббәти ана мәһәббәтиндән башланыр. Бу кејфијјәтләр бирләшәндә инсан өз инсанлыг ләјагәтини дәрк едир, Вәтән, халг гаршысында борчуну өдәмәјә чалышыр.

Мән гаршыја гојулан мәгсәдә наил олурам. Шакирдләр һәрби вәтәнпәрвәрлијин, Вәтәнә мәһәббәтин, мәрдлик вә гәһрәманлығын, достлуг вә бејнәлмиләлчилијин маһијјәтини дәрк едир вә бу руһда тәрбијә олунурлар.

Јахуд VII синифдә Б. Ваһабзадәнин «Үчүн, нәғмәләрим» поемасыны тәдрис едәркән һәмин гајда үзрә һадисәләри, бөјүк татар шаири Муса Чәлилин мә'нәви кејфијјәтләрини бир-бирилә әлагәли шәкилдә изаһ етмәклә шакирдләри дүшмәнә нифрәт, вәтәнпәрвәрлик, достлуг, бејнәлмиләлчилик, әгидәлилик, никбинлик, дөзүмлүлүк, мәрдлик, мүбаризлик руһунда тәрбијә етмәјә чалышырам. Гејд едирәм ки, бу кејфијјәтләрин бири дикәри үчүн әсас шәртдир. Муса Чәлилин гәһрәманлығы вәтәнпәрвәрлијинә борчлудур. Әкәр Муса Чәлил горхаг, сатгын олсајды, о нә гәһрәман, нә дә вәтәнпәрвәр оларды. Одур ки, инсан бүтүн мүсбәт кејфијјәтләри өзүндә чәмләшдирмәји бачармалыдыр.

Бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан С. Рәһимовун «Меһман» повести мәктәблиләрин шәхсијјәтинин формалашдырылмасында мүәллимләрә даһа јахындан көмәк көстәрир.

Мән илк нөвбәдә әсәрин бүтөвлүкдә шакирдләр тәрәфиндән охунмасына наил олурам. Әсәрин өјрәнилмәсинә ајрылан саатларда шакирдләрин көмәји илә повести умуми гајда үзрә тәһлил етдикдән сонра дејиләнләри үмумиләшдирирәм. Шакирдләрин конкрет һансы нәтичәләр чыхардығыны өјрәнмәк мәгсәдилә јазылы суаллар верир вә бунлара чаваб һазырламағы тапшырырам. Суаллар тәхминән белә олур:

«Меһман» повестиндән нә өјрәндин?

Әсәр сәнә нечә тә'сир бағышлады?

Тәсвир олунан һадисәләрдән, ајры-ајры образларын һәрәкәт вә мүнасибәтләриндән нә кими нәтичә чыхарырсан?

Меһмандакы һансы кејфијјәтләри даһа чох хошлајырсан? Сән Меһманла биркә ишләсәјдин, нечә едәрдин?

Һүгугшүнас олсајдын, Меһмана охшамаг истәрдинми вә нә үчүн?

Инсан үчүн мә'нәви сафлығын ролу нәдән ибарәтдир?

Сәмимијјәт вә сәдагәтин, доғрулуг вә мәрдлијин әһәмијјәти, горхаглыг вә јалтаглығын, әјрилик вә ријакарлығын агибәти һаггында нә дејә биләрсән?

Зүлејхаја мүнасибәтин нечәдир? Зүлејха сәнин танышын олсајды, она нечә мәсләһәт верәрдин?

Бу аиләнин талејинин нечә һәлл олунмасыны истәрдин? вә с.

Шакирдләр јухарыдакы суаллар әтрафында кениш чаваблар һазырлајыр вә нөвбәти дәрсдә онларын мүзакирәси тәшкил олунур. Мән шакирдләрин доғру фикирләрини тәсдиг едир вә әсәрин идејасыны дүзкүн дәрк етдикләри һаггында конкрет нәтичәләр чыхарырам. Мүсаһибәдән сонра шакирдләрин чыхардығы нәтичәләр јалныз әсәрдән чыхарылан нәтичәләр кими дејил, үмумијјәтлә, һәјатын гануну, әдаләтин һөкмү, һәгигәтин ме'јары кими сәсләнир. Мәсәлән:

Доғру әјрини кәсмәлидир.

Изаһ едирәм ки, һәјатын гануну беләдир. Доғру јол тутан адам нә гәдәр чәтинлијә дүшүб, бөһтана мә'руз галса да, Меһман кими мүбаризә апармаг үчүн өзүндә мә'нәви дајаг тапыр, чәсарәтли олур, гәләбә газаныр. Кеч дә олса, һәгигәт өз јерини тапыр. Бөһтанчылар, дәләдузлар исә горхаг олур, ифша олуначагларындан еһтијат етдикләри үчүн дахилән сарсылыр, чәсарәтли һәрәкәт едә билмирләр. Она көрә дә нәтичәдә ифша олунурлар. Қамилов, Муртузов, Мәммәдхан, Зәрринтач, Галошлу кими.

Совет ганунлары әдаләтлидир, мүгәддәсдир.

Гејд едирәм ки, совет ганунлары әдаләтин кешијиндә мөһкәм дајаныр, халгы һәгигәтән өз варлығына инандырыр. Қамиловларын, муртузовларын, галошлуларын маскасыны јыртыб, гәрәзчиликлә тутулмуш саламатовлары азад едән, прокурорун өз әлилә гајынанасыны, һәјат јолдашыны мәс'улијјәтә чәлб едән совет ганунларыдыр. Бу ганунлар әдаләтлидир, мүгәддәсдир. Бә'зән бу ганунлардан худбин мәгсәдләрлә, гәрәзчиликлә истифадә едәнләр дә олур. Лакин вичданлы адамларын әлиндә бу ганунлар өз әзәмәтини бүтүн парлаглығы илә нүмајиш етдирир.

«Доғруја завал олмадығы кими, әјријә дә аман олмајачагдыр». Һәјатын һөкмү кими сәсләнән бу сәррас­т, ајдын вә әдаләтли ганунумузу һамы јадда сахламалы, она әмәл етмәли, доғру јол тутмалыдыр.

Һәгигәтә, әдаләтә рәғбәт, әјрилијә, ријакарлыға, јалтаглыға нифрәт.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, әсәрдәки мүсбәт образлары, шәхсән Меһманы бизим нәзәримиздә учалдан, өзүнә гаршы рәғбәт һисси доғуран кејфијјәтләрдән бири дә онун әдаләтли вә вичданлы олмасыдыр. Бу кејфијјәтләр инсаны учалдыр, үлвиләшдирир. Әјрилик, ријакарлыг, јалтаглыг исә нифрәт доғурур, инсаны мә'нәви чәһәтдән кичилдир, чылызлашдырыр, мискин вәзијјәтә салыр. Галошлу кими, Зүлејха кими. Һәјатын гануну беләдир, инсан гәлбинин һөкмү беләдир. Өзүнә даһа чох јахын билдијин бир адамын ријакарлыг едәрәк сәнә јалан данышдығыны һисс

Scanned with CamScanner

едәндә һәмин адам нәзәриндән дүшүр, рәзил бир мәхлуга чеврилир. Одур ки, инсан һеч вахт јалан данышмамалы, доғручул, намуслу вә вичданлы олмалыдыр.

Чәтинликдән горхмамаг, әгидә вә мәсләкчә дөзүмлү, дәјанәтли, мә'нәви чәһәтдән саф олмаг.

Бу кејфијјәтләри өзүндә тәрбијә едә билән шәхс һәр һансы чәтинлијин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәләр, һәгигәтин гәләбәсини нүмајиш етдирә биләр. Меһман кими. Одур ки, һәр бир кәнч Меһман кими мәсләк вә әгидә саһиби олмалы, гаршысына гојдуғу амал уғрунда мәрдликлә мүбаризә апармалы, өзүнү мә'нәви сафлыгдан мәһрум етмәмәлидир.

Бу гајда илә вәтәндашлыг борчу, сосиалист мүлкијјәтинә коммунист мүнасибәти, аилә сәадәти, анаја мүнасибәт, мүәллим-шакирд мүнасибәти, хејирхаһлыг вә гајғыкешлик кими мәсәләләрдән әтрафлы данышыр, әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрлә фикрими әсасландырырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр инандырычы нәтичәләр шакирдләрин шүуруна, гәлбинә тә'сир едир вә онларын мә'нәви-әхлаги чәһәтдән камилләшиб формалашмаларына көмәк едир.

Шакирдләрин шүуруна вә гәлбинә тә'сир көстәриб, дејилән фикирләрин доғрулуғуна онларда инам јаратдыгдан сонра һадисәләри, мүнасибәтләри әлагәләндирмәјә чалышырам. Гејд едирәм ки, бүтүн мүсбәт әхлаги кејфијјәтләри өзүндә чәмләшдирән Меһман бизим нәзәримиздә идеаллашыр вә биз өзүмүзү она охшатмаг, онун кими һәрәкәт етмәк истәјирик. Инди билмәлијик ки, Меһман бу кејфијјәтләри нечә мәнимсәмиш, нечә тәрбијә алмыш, аличәнаб, вичданлы, тәмиз инсан кими, әдаләтли ганун кешикчиси кими нечә формалашмышдыр. Меһманын әдаләти халг гаршысында, Вәтән гаршысында өз борчуну дәрк етмәсиндән доғур. Вәтәндашлыг борчуну да јалныз Вәтәнини, халгыны севән инсан дүзкүн дәрк едә биләр. Вәтәнини севмәк дә валидејни севмәкдән, ананы севмәкдән, дејилән фајдалы мәсләһәтләрә гулаг асмагдан башланыр. Әкәр Меһман аиләсини, анасыны севмәсәјди, атасынын вәсијјәтләринә көрә ону әвәз етмәз, һүгугшүнас олмаг истәмәзди. Әкәр мүәллимини севмәсәјди, онун фајдалы мәсләһәтләрини ешитмәзди, гајғысыны да дујмазды. Шөһрәтпәрәст, чәтинликдән горхан олсајды, рајона кетмәзди, Мәликзадәнин тәклифилә шәһәрдә галыб елми ишлә мәшғул оларды. Вичданлы, әдаләтли, доғручул олмасајды, гәләбә газана билмәзди вә с. Демәли, инсандакы мүсбәт кејфијјәтләр бир-бирини тамамлајыр, бири дикәри үчүн зәмин јарадыр вә инсанын үмуми мүвәффәгијјәтини тә'мин едир. Она көрә дә «һәр бир инсан бүтүн өмрү боју өзүнү гијмәтли бир көвһәр кими тәмизләмәли, үзәринә тоз јығылмасына имкан вермәмәлидир» (Зијәддин Көјүшов).

Тәчрүбә көстәрир ки, әсәр әтрафлы тәһлил олунуб гуртардыгдан сонра, тәһлил үчүн нәзәрдә тутулмуш сон саатда бу чүр әлагәли үмумиләшдирмәләр апарыб, конкрет тәрбијәви нәтичәләр чыхарараг, фикри әсасландырараг, шакирдләрин гәлбинә, тәрбијәсинә тә'сир көстәрмәклә онларын бир шәхсијјәт кими формалашмаларына наил олмаг мүмкүндүр.

Көрүндүјү кими, тәрбијәјә комплекс јанашмаг нәтичәсиндә бир әсәрин тәһлили заманы шакирдләрә совет ганунчулуғуна һөрмәт, сосиалист мүлкијјәтинә коммунист мүнасибәти, вәтәндашлыг борчуну дәрк етмәк, Вәтән, халг гаршысында вичданла давранмаг, намуслу, мәрд, мүбариз олмаг кими әхлаги кејфијјәтләр ашыламаг мүмкүндүр.

Јахуд X синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасыны кечәркән, јухарыда көстәрилдији кими, шакирдләрин тәрбијәсинә тә'сир едән конкрет нәтичәләр чыхарырам. Боз дағын әтәјиндә шәһәр салынмасыны, сусуз сәһраларын күлүстана чеврилмәсини сүр'әтли инкишафымызын бир нүмунәси кими гијмәтләндирирәм. Гејд едирәм ки, әсәрдә әмәјин тәрәннүмү әсас јер тутур. Инсаны учалдан шәрәфли, намуслу әмәјин хошбәхтлик мәнбәји олмасыны әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында изаһ едирәм. Ејни заманда Сарванын ону бу әмәк чәбһәсинә кәтирән, гәһрәманлыгла ишләмәсинә сәбәб олан дөзүмлүлүк, ирадәлилик, шүурлу интизам, комсомола вердији вә'дә әмәл етмәк кими көзәл әхлаги кејфијјәтләрә малик олмасыны гејд едир вә беләликлә дә бу кејфијјәтләри шакирдләрә ашыламаға чалышырам. Сарванла Манјанын јарышындан данышаркән јарышда галиб кәлән Сарванын ловғаланмамасыны, Манјанын онун гәләбәсинә севинмәсини совет кәнчләринин мә'нәви сафлығына, садәлик вә тәвазөкарлығына нүмунә көстәриб бу кејфијјәтләрин бөјүк әһәмијјәтиндән данышырам.

Сарванын газынты заманы гәдим мадди-мәдәнијјәт нүмунәләримизи ашкара чыхармасындан, алимин Сарваны шәрәфли кечмишимизлә таныш етмәсиндән данышаркән шакирдләрә милли ифтихар һисси ашыламаға чалышырам.

Беләликлә, бу әсәри тәһлил едәркән шакирдләри сосиализм гуручулуғуна рәғбәт, Вәтәнә, әмәјә мәһәббәт, милли ифтихар һисси руһунда тәрбијә едир, садәлик, тәвазөкарлыг кими әхлаги кејфијјәтләр ашыламаға чалышырам.

Бу мәзмунда сөһбәтләр шакирдләрин тәрбијәсинә чох мүсбәт тә'сир көстәрир вә онларын бир шәхсијјәт кими формалашмасына көмәк едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә бу сualларын көмәјилә шакирдләрин шәхсијјәтинин формалашмасына күчлү тә'сир көстәрмәк, фајдалы нәтичәләр әлдә етмәк олур.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ФӘНДАХИЛИ ВӘ ФӘНЛӘРАРАСЫ ӘЛАГӘ ЈАРАДЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәһәммәд БАҺАРЛЫ
«Азәрбајчан мәктәби» журналынын мәс'ул катиби

Бүтүн вә һәр чүр анлајышларын әлагәси вардыр. Башга фәнләрин тәдрисиндә олдуғу кими, әдәбијјатда да биликләрин әлагәли верилмәси ән фајдалы дидактик пријомлардан бнридир. Бу, дәрсин елми сәвијјәсини хејли јүксәлдир. Она көрә дә мүәллимләримиз тә'лим просесиндә һәмин пријомдан истифадәјә хүсуси диггәт јетирирләр. Онлар тә'лим материалларынын әлагәләндирилмәсини ики истигамәтдә апарырлар: фәндахили әлагә вә фәнләрарасы әлагә истигамәтиндә.

Фәндахили әлагә дедикдә анчаг бир тә'лим фәнни үзрә вериләчәк биликләрин бир-бири илә әлагәләндирилмәси, бир мөвзунун васитәсилә дикәринин мөһкәмләндирилмәси нәзәрдә тутулур. Фәнләрарасы әлагә исә мүхтәлиф фәнләр үзрә биликләрин бир-бири илә әлагәли верилмәси, бу вә ја дикәр фәнн үзрә билијин башга елм саһәләринә даир биликләрлә дәринләшдирилиб мөһкәмләндирилмәсидир.

Әдәбијјатдан фәндахили әлагәни, демәк олар ки, бүтүн мөвзуларын тәдрисиндә јаратмаг мүмкүндүр. Бу, мүәјјән гәдәр дә фәнләрарасы әлагәјә аиддир. Н. К. Крупскаја демишдир ки, әдәбијјат дил һаггындакы елмлә үзви сурәтдә бағлыдыр; әдәбијјатын әсас објекти олан

Scanned with CamScanner

инсанын һәјат тәрзи, һисс вә һәјәчанлары, фикир вә арзулары дилин имканлары илә ифадә олунур. Јахуд «...мәкәр әдәбијјат тарихдән тәчрид олуна биләрми? Әдәбијјат тарихиндә һөкмән ичтимаи инкишафын кедиши әкс олунур. Әдәбијјат дөврүн хүсусијјәтләрини парлаг чизкиләрлә гејд едир». Бизчә, бу чүр бағлылыг әксәр елмләрдә вардыр. Одур ки, габагчыл мүәллимләримиз бу чүр имканлардан истифадә едәрәк шакирдләрә һәртәрәфли билик чатдырмаға чалышырлар. Белә мүәллимләрдән икисинин иш тәчрүбәси илә таныш олаг.

Фүзули рајонундакы Арајатылы кәнд орта мәктәбинин баш мүәллими Офелија Һәсәнова М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» әсәрини тәдрис едәркән фәндахили әлагә јаратмаға хүсуси фикир верир. Билдијимиз кими, һәмин әсәрдә азәрбајчанлы Һүсејнбала Әлијевин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки әфсанәви гәһрәманлығындан бәһс олунур. Әсәрдә вәтәнә мәһәббәт вә сәдагәт, мисилсиз ирадә вә дөзүмлүлүк кими бир сыра нәчиб инсани кејфијјәтләр тәрәннүм едилмишдир. Мүәллим мөвзунун тәдриси имканыны нәзәрә алараг бу чүр кејфијјәтләрин үмумән Азәрбајчан әдәбијјатында нә дәрәчәдә ишыгландырылмасыны шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Белә ки, С. Рүстәмин «Гафурун гәлби», Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымовун «Узаг саһилләрдә», Ә. Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы» вә дикәр әсәрләри шакирдләрә хатырладыр, һәмин әсәрләрдән сечдији бә'зи кичик епизодларла онлары таныш едир. Бу һәм дә шакирдләрин мүталиәјә марағынын артмасына сәбәб олур.

Офелија мүәллимин фикринчә, дил һаггында лазыми тәсәввүрә малик олмадан, јахуд әдәбијјат дәрсиндә ону хатырлатмадан мөвзуну шакирдләрә там мәнимсәтмәк гејри-мүмкүндүр. Ше'ри мәнимсәтмәк үчүн Азәрбајчан дилинин хүсусијјәтләриндән истифадәнин нә дәрәчәдә зәрури олдуғуну дәрк етмәк чәтин дејилдир. Азәрбајчан дилиндәки сәс тәркиби, саит вә самит сәсләр, һәр бир сәсин хүсусијјәти, һеча вә онун нөвләри, аһәнк гануну вә с. билмәдән ше'р системини баша дүшмәк, ону дүзкүн охумаг олмаз. Она көрә дә мүәллим әдәбијјатын тәдрисиндә бу чәһәти нәзәрә алыр, ону Азәрбајчан дили фәнни илә әлагәләндирмәјә чалышыр. Мәсәлән, о, шифаһи халг әдәбијјатындан Ашыг Әләскәр һаггында данышаркән көркәмли сәнәткарын јарадычылығындакы дил хүсусијјәтләринә дә диггәти чәлб едир. Онун тәчнисләриндән биринин ашағыдакы бәнди үзәриндә тәһлил апарыр:

Тәрлансан, овлатма сары, дур кедәк,
Бу сыныг көнлүмү сары, дур кедәк.
Әләскәрәм, бизә сары дур кедәк,
Бир дәрдими eләјибсән, Нарын, јүз.

Мүәллим шакирдләрә баша салыр ки, бу мисраларда охучунун диггәтини тәкчә күчлү аһәнк дејил, һәм дә сөзүн мә'на чаларлығы чәлб едир. Ашыг поетик фикри күчләндирмәк үчүн дилин имканларындан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Буна «сары» сөзү ән көзәл нүмунә ола биләр. Һәмин сөз грамматик мә'насына көрә биринчи мисрада исим—тамамлыг, икинчи мисрада фе'л—хәбәр, үчүнчү мисрада зәрф-зәрфлик кими ишләдилмишдир.

Офелија мүәллим дејир: Азәрбајчан әдәбијјаты һадисә вә фактларла даһа зәнкиндир. Бизим әдәбијјатда халгымызын мүхтәлиф дөврләрдә тарихи инкишафы, һәјаты, мәишәт тәрзи, јаделли ишғалчылара гаршы апардығы мүбаризәләр өз бәдии әксини тапмышдыр. Мүәллим X синифдә С. Вурғунун «Вагиф» пјесини кечәркән XVIII әсрин сонунда (1795—1797-чи илләрдә) Иран һөкмдары Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын ишғалчы ордуларынын Азәрбајчана һүчуму һаггында шакирдләрин IX синифдә Азәрбајчан тарихиндән өјрәндикләрини хатырладыр. Шушанын мүһасирәјә алынмасыны данышыр, дөврүн әсас ичтимаи зиддијјәтләрини гејд едир.

Шакирдләрин тарихдән алдыглары билији бир даһа хатырлатмагла «Вагиф» пјесинин тәдрисинә башлајыр.

Мүәллим С. Вурғунун «26-лар» әсәрини кечәркән шакирдләрә тарих фәнниндән өјрәндикләри мувафиг мә'луматлары хатырламағы тапшырыр. Әдәбијјат фәнининин тәдрисиндә тарихлә әлагә јаратмаг нәтичәсиндә шакирдләри Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы уғрунда чанларыны фәда вермиш 26 Бакы комиссарынын гәһрәманлығы, ичтимаи фәалијјәти илә јахындан таныш едир, јерли капиталистләрлә инкилисләрин халгымызы әбәди мәһбәсдә сахламаға чан атдыгларыны, һабелә мүасир дөврдә империалистләрин мүртәче симасыны ачыб көстәрир.

Офелија мүәллим әдәбијјат дәрсләриндә Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы јарадычылығыны, һабелә мүасир шаир вә јазычыларымызын әсәрләрини кечәркән дә онлары тарих фәнни илә әлагәләндирир.

Чәбрајыл рајонундакы Әмирварлы кәнд орта мәктәбинин баш мүәллими Нуридә Гулијеванын бу саһәдә даһа мараглы иш тәчрүбәси вардыр. О, фәндахили вә фәнләрарасы әлагәни бир гәдәр дә интенсив вә динамик шәкилдә тәшкил едир, дәрсә верилән мүасир тәләбләрлә узлашдырыр. Мәсәлән, VIII синифдә «Қорoғлу»ну тәдрис едәркән кечән мөвзуну јекунлашдырдыгдан сонра синфә мүрачиәт едир:

М.—Ушаглар, артыг сиз IV синифдән әдәбијјат фәннини өјрәнирсиниз. Сизин бу фәнн һаггында мүәјјән гәдәр билијиниз вар. Ким дејәр, бәдии әдәбијјат нәјә дејилир?

Ш.—Бәдии әдәбијјат һәјаты бәдии сурәтләрлә әкс етдирән сөз сәнәтинә дејилир.

М.—Бәдии әдәбијјат нечә чүр олур?

Ш.—Бәдии әдәбијјат ики чүр олур: шифаһи халг әдәбијјаты вә јазылы әдәбијјат.

М.—Бунларын әсас фәрги нәдәдир?

Ш.—Шифаһи халг әдәбијјаты ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәсилә кечәрәк һафизәләрдә јашамышдыр. Буна көрә дә мүәјјән дәјишикликләрә уғрамышдыр. Јазылы әдәбијјат исә һәмишә олдуғу кими галыр. Һәтта онун нә заман, һарада јарандығы да бизә мә'лумдур. Тарихән шифаһи халг әдәбијјаты јазылы әдәбијјатдан әввәл јаранмышдыр.

М.—Шифаһи халг әдәбијјатынын һансы нөвләри вардыр?

Ш.—Шифаһи халг әдәбијјатынын әмәк нәғмәси, бајаты, лајла, охшама, аталар сөзү вә зәрб-мәсәл, јанылтмач, нағыл, гошма, ләтифә, дастан кими нөвләри вардыр.

М.—Шифаһи халг әдәбијјатынын һәчмчә ән бөјүк нөвү һансыдыр?

Ш.—Шифаһи халг әдәбијјатынын һәчмчә ән бөјүк нөвү дастандыр.

М.—Дастанлар нечә чүр олур?

Ш.—Дастанлар ики чүр олур: гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары.

М.—Һансы гәһрәманлыг дастанларыны танyјырсыныз?

Шакирдләр «Дәдә Горгуд», «Қорoғлу», «Гачаг Нәби» дастанларыны мисал көстәрирләр. Мүәллим бу мүсаһибәдә фәндахили әлагәјә әсасланараг, јени дәрсин адыны да шакирдләрдән алыр, сонра дејир:

— Ушаглар, сиз дүз гејд етдиниз ки, дастанлар шифаһи халг әдәбијјатынын һәчмчә ән бөјүк нөвүдүр. Биз билирик ки, Азәрбајчан халгынын тарихи гәһрәманлыг дастанлары чохдур: онларын арасында исә «Қорoғлу» дастаны хүсуси јер тутур. Шифаһи халг әдәбијјатымызын надир инчиси олан бу дастанда гәһрәман халгымызын харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы мүбаризәсинин бәдии тәсвири верилмишдир.

Мүәллим фронтал сорғу илә дастанын мәзмунуну шакирдләрдән алыр, лазым кәлдикдә әлавәләр едир. Бу заман «Қорoғлу» дастанына аид олан шәкилләри јазы тахтасындан бир -бир асыб («Қорoғлу», «Гырат,», «Дүрат», «Мисри гылынч» вә с.) суал-чаваб апарыр:

М.—Һәмзә нә үчүн Чәнлибелә кәлмишди?

Ш.—Һәмзә Гыраты гачырмаг үчүн Чәнлибелә кәлмишди.

М.—Дастанын һәмин голу нечә адланыр?

Ш.—Дастанын һәмин голу «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы», «Гыратын гачырылмасы» вә ја «Короғлунун Тогат сәфәри» адланыр.

Бир нечә суалла бу голун да мәзмунуну јығчам сорушур, сонра мүнтәхәбат китабындан («Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» голундан) әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдији һиссәләри (парчалары) 3—4 нәфәр шакирдә охутдурур.

Дәрси јекунлашдырыб евә белә бир тапшырыг верир: 1) «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» голунун мәзмунуну өјрәнин вә планыны тәртиб един. 2) «Короғлу» дастанына аид бир вә ја бир нечә шәкил чәкин.

Елә бу ан рәсм дәрсләриндән алдыглары биликләри суал-чавабла шакирдләрә хатырладыр. Натурадан рәсмин фантастик рәсмдән фәргини изаһ едир, бәдии әсәрләри охујараг рәссамларын јаратдыглары шәкилләр һаггында мә'луматларыны даһа да дәринләшдирир. Нөвбәти дәрсдә сорғу просесиндә шакирдләрә мүрачиәтлә дејир:

— Ушаглар, биз билирик ки, Короғлунун мәскәни Чәнлибелдир. Ким дејәр, Чәнлибел һарада јерләшир? (Бу заман дивардан асылмыш Азәрбајчанын инзибати хәритәсинә нәзәр салыныр.) Ким кәлиб хәритәдә Чәнлибелин јерләшдији јери көстәрә биләр?

Ушаглар дәрсдә верилән бүтүн суаллара асанлыгла чаваб вердикләри һалда, бу суала чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр Бундан истифадә едән мүәллим дејир:

— Әкәр сиз С. Газыјевин «Азәрбајчанын гәдим абидәләри» әсәрини диггәтлә охусајдыныз, бу суала, сөзсүз, әтрафлы чаваб верә биләрдиниз. Мән инди бу һагда сизә мә'лумат верәчәјәм, бу шәртлә ки, чоғрафи јерләрин адларыны чәкдикчә, кәлиб һәмин јерләри хәритәдә көстәрәсиниз. Сизә тарих дәрсләриндән мә'лумдур ки, Кичик Гафгаз дағларынын башы вә әтәкләри тарихи абидәләрлә долудур. (Ушаглар әлләрини галдырырлар, шакирдләрдән бири кәлиб хәритәдә Кичик Гафгаз сыра дағларыны көстәрир). Бу абидәләр ән гәдим дөврдән башлајараг XIX әсрә гәдәр давам етмиш дөврү көзәл сәчијјәләндирир. Дағларда олан гала вә галачаларын чоху дүшмәнләрдән мүдафиә олунмаг үчүн тикилмиш истеһкамдыр. Бу гала вә галачаларын әксәријјәти гәдимдә, бә'зиләри исә сонралар тикилмишдир. Сонралар тикилмиш галалардан бири дә Зәјәмдәки (Загатала рајону) Короғлу галасыдыр.

Мүәллим епидоскопу ишә салыб екранда Зәјәмдә Короғлу галасыны вә Зәјәм јахынлығында гаја үзәриндә истеһкам шәкилләрини нүмајиш етдирир.

Беләликлә, дәрси тарих вә чоғрафија фәнләри илә әлагәләндирир, шакирдләрин инчәсәнәтин бир нөвү олан тарихи абидәләр һаггында мә'луматларыны дәринләшдирир. Суал-чавабла Чәнлибелин һарада јерләшдијини, јә'ни Короғлунун һарада мәскән салдығыны, Зәјәмдә Короғлу галасынын, Зәјәм јахынлығындакы гаја үзәриндә олан истеһкамын нә кими фајдасы олдуғуну хатырладыб шакирдләрин биликлини мөһкәмләндирир.

Мүәллим бу чүр мә'луматлары мәктәблиләрин һәрби-идман ојуну олан «Үфүгдә парылты» илә, үчсүз-бучагсыз ана јурдумузу көз бәбәји кими горујан, онун кешијини чәкән совет сәрһәдчиләринин сајыглығы илә дә әлагәләндириб шакирдләрә суал верир:

М.—Биз билдик ки, Зәјәмдәки Короғлу галасында вә онун кими онларча гала вә истеһкамда кешик чәкән көзәтчиләр кечәләр алов, күндүзләр исә түстү васитәсилә дүшмәнин һүчумуну мәркәзә хәбәр вермишләр. Бәс мүасир дөврдә белә һәрби әмәлијјатлар нечә апарылыр? Сиз «Үфүгдә парылты» ојунунда белә әмәлијјаты нечә јеринә јетирмишсиниз?..

Беләликлә, мүәллим дәрси һәрби һазырлыг фәнни илә әлагәләндириб шакирдләрин бу һагда олан биликләрини дәринләшдирмәклә бәрабәр, онларда вәтәнпәрвәрлик һиссини даһа да мөһкәмләндирир. О, «Короғлу» дастанынын јекун мәшғәләсиндә синфә белә бир суал верир:

М.—«Короғлу» дастанынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә нә кими әһәмијјәти олмушдур?

Ш.—Биз өјрәндик ки, «Короғлу» дастаны вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг епопејасыдыр. Азәрбајчанлы дөјүшчүләрин дүшмән үзәриндә гәләбә чалмасына Короғлунун ады, «Короғлу чәнкиси»нин сәдалары аз көмәк етмәмишдир.

Бу заман мүәллим електрофору ишә салыр. Синиф отағыны «Короғлу чәнкиси»нин сәдалары бүрүјүр. Мүәллим ушаглара суаллар верир:

М.—Бу мусиги һансы әсәрдәндир? Мүәллифи кимдир?

Ш.—Бу мусиги «Короғлу» операсындандыр. Мүәллифи өлмәз бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовдур.

М.—Бәс «Короғлу» дастанында һансы мусиги әсас јер тутур?

Ш.—«Короғлу» дастанында ашыг мусигиси әсас јер тутур.

Бу вахт мүәллим ашыг мусигиси һаггында, Дәдә Горгудун әманәти олан саз барәдә, ашығын халгымызын ағыр күнләриндә она руһ вә тәсәлли верән, шад күнүндә исә ону севиндирән ел ағсаггалы олмасындан данышыр, сөһбәти мүасир ашыг мусигиси илә бағлајараг шакирдләрдән һансы ашыглары таныдыгларыны сорушур. Сонра епидископу ишә салыб сазын шәклини нүмајиш етдирир. Сазын нөвләри һаггында мә'лумат верир:

— Ушаглар, устад ашыглар үч чүр саз олдуғуну гејд етмишләр: а) 4—5 симли саз ел арасында «чүрә» адланыр, буна «голтуг сазы» да дејилир; б) 8—9 симли орта саз, буна «тавар саз» дејилир; в) 10-дан артыг сими олан саз, бу, «ана саз» адланыб, нисбәтән аз ишләнир. Короғлунун сазы исә, бунлардан фәргли олараг, 3 телли саздыр.

Сонра белә бир суал-чаваб апарылыр:

М.—Бәс Короғлунун мә'нәви дајағы ким олмушдур?

Ш.—Короғлунун мә'нәви дајағы ашыг Чүнун олмушдур.

М.—Гачаг Нәбинин мә'нәви дајағы ким олмушдур?

Ш.—Гачаг Нәбинин мә'нәви дајағы ашыг Әһәд олмушдур.

Беләликлә, мүәллим дәрси мусиги фәнни илә әлагәләндирир. О, дәрсләрин чохунда мусигидән истифадә едиб, инчәсәнәтин бу нөвү һаггында шакирдләрә мүәјјән мә'лумат вермәјә чалышыр. Мәсәлән, VIII синифдә Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдриси заманы әсәрин гәһрәманларынын да шаир кими мусигини дәриндән дујдугларыны, ондан зөвг алмағы бачардыгларыны гејд едир. Сонра Барбәд вә Никиса һаггында сөз ачыр. Билдирир ки, Барбәд Хосров Пәрвизин сарајында мәшһур мүғәнни вә чалғычы олмушдур. Никиса исә көзәл мүғәнни вә мәшһур чәнкчалан иди.

Битди Никисанын чәнклә
нәғмәси
Барбәдин сетары галдырды сәси.
Бир мәст ашиг кими саза вурду
әл,
Үшшаг пәрдәсиндә охуду гәзәл.

Мүәллим мусиги аләтләриндән сөз ачдыгда епидиоскопу ишә салыб уд, чәнк, тәнбур, рүбаб, бәрбәт, тар, саз, канон, каманча, түтәк, неј, тулум вә с. мусиги аләтләринин шәкилләрини нүмајиш етдирир.

М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлини тәдрис едәркән мүәллим Ч. Чаһанкировун «Фүзули» кантатасыны сәсләндирир. С. Ә. Ширванинин «Куш гыл» мүхәммәсини тәдрис едәркән јенә дә мусиги аләтләриндән кениш сөһбәт ачыб, шәкилләрини нүмајиш етдирир.

Фәндахили вә фәнләрарасы әлагәдән бу чүр истифадә нәтичәсиндә шакирдләр материалы јахшы мәнимсәјир, ону узун мүддәт јаддa сахлајырлар.

Scanned with CamScanner

ДИЛЛƏРИН ДОСТЛУҒУ

Һачы МУХТАРОВ

педагожи елмлəр намизəди, М. Ф. Ахундов адына Азəрбајчан ПРДƏИ-нин досенти

Мүтəрəгги Бразилија јазычысы Г. Фикејредонун «Езоп» («Түлкү вə үзүм») пјесиндə белə бир сəһнə вар: гəдим јунан философу Ксанф Афинанын көзəтчи рəиси Агнатосу гонаг чағырыр вə өз гулуна əмр едир ки, əн јахшы хөрəк кəтирсин. Езоп дил кəтирир. «Нə үчүн дили əн јахшы хөрəк һесаб едирсəн?»—суалына Езоп чаваб верир: «Дил—бу елə бир шејдир ки, данышаркəн бизи бирлəшдирир. Дил олмасајды, биз өз фикримизи башгасына дејə билмəздик. Дил елмин ачарыдыр, əдалəтин вə əглин алəтидир. Дил шəһəрлəр јаратмаға көмəк едир. Дил васитəсилə мəһəббəт ифадə олунур. Диллə өјрəдирлəр, инандырырлар, тəрбијə едирлəр. Диллə јалварырлар, ајдынлашдырырлар, охујурлар. Диллə тəсвир вə тə'риф едирлəр, сүбута јетирир вə тəсдиглəјирлəр. Диллə биз «меһрибаным», «севкилим»... вə мүгəддəс «ана» сөзлəрини тəлəффүз едирик. Məһз диллə «бəли» дејирик. Məһз диллə дөјүшчүлəрə галиб кəлмəк əмри верилир...»

Бəли, һəјаты, бəшəр чəмијјəтини, шүбһəсиз, дилсиз тəсəввүр етмəк гејри-мүмкүндүр. Франса Академијасынын һесабламаларына көрə Јер күрəсинин əһалиси 2796 дилдə данышыр ки, бунлар да 11 əсас вə 50 «хырда» дил групларында бирлəшир. Бүтүн бу диллəрдə данышанлар 7000-дəн 8000-ə гəдəр диалектдəн истифадə едирлəр. Диллəрдəн јалныз 225-и јазылыдыр.

Əлбəттə, адамын бир нечə дил билмəси чох јахшы һалдыр.

Һələ гəдимдəн дејəрмишлəр: «нечə дил билирсəнсə, бир о гəдəр дə адамсан».

Дүнјаја хејли полиглот (чох дил билəн адам) мə'лумдур. Məсəлəн, Болонијадан дүлкəр оғлу Чүзеппе Гаспар Метсиофанти (1779—1849) —о, сонралар кардинал (баш руһани) олмушдур—30 Авропа, 5 Африка, 17 Асија, чəмиси исə јүзə јахын дил билирмиш. Əфсанəви Тројанын мəшһур тəдгигатчысы Г. Шлиман бир нечə дүжин (он ики əдəд) дилə јијəлəнмиш, рус дилини, өзүнүн дедијинə көрə, алты һəфтəјə өјрəнмишди. К. Маркс вə Ф. Енкелс дə чохлу дил билирдилəр. Ф. Енкелсин кəнчлик дөврүндəки јазыларынын арасында 9 дилдə јазылмыш бир мəктуб диггəти чəлб едир. Мараглыдыр ки, Ф. Енкелс рус ингилабчыларына мəктубларында «Фјодор Фјодорович» имзасыны гојурду. О јазырды: «Рус дилини билмəк—елə бир дили ки, өјрəнилмəси өз-өзлүјүндə һəр чəһəтдəн лајигдир, чүнки бу дил əн күчлү, гүввəтли вə əн зəнкин, чанлы диллəрдəн бирндир. Һəм дə онун мејдана чыхардығы əдəбијјат хатиринə бу лазымдыр...»

Мə'лум олдугу кими, В. И. Ленин алман, франсыз, инкилис диллəрини дə доғма ана дили олан рус дили кими бүтүн инчəликлəри илə билирди. О, полјак, италјан, исвеч, чех диллəринə дə јијəлəнмишди, јунан вə латын диллəрини дə өјрəнмишди... Үмумијјəтлə, В. И. Ленин 24 дил билирди.

|Совет дилчи алими профессор М. Н. Петерсон 50-јə јахын дил билирди. Алманија Демократик Республикасы профессору Кестерман 123 дилдə данышырмыш вə с.

Бир сөзлə, чохлу дил билмəк мүстəсна дəрəчəдə əһəмијјəтли, фајдалы ишдир. Лакин бу һамыја мүјəссəр олмур. Буна көрə дə чохдиллилик адəтəн икидиллијə, јə'ни ана дили илə јанашы, икинчи бир дили дə билмəјə кəтириб чыхарыр; елə бир дили ки, о дилдə халгларын чоху үнсијјəтдə олур. Һəјатымыз, шəраитимиз бу просеси ССРИ-дə рус дилинин кениш өјрəнилмəси илə сүбута јетирир.

Бəли, бу күн чохмиллəтли Советлəр Өлкəсинин һəр бир вəтəндашынын бөјүк вə əзəмəтли рус дилини өјрəнмəјə имканы олмасы барəсиндə В. И. Ленинин арзусу тамамилə һəјата кечмишдир.

Рус дили ССРИ-дəки мүхтəлиф миллəтлəрин вə халгларын милјонларла зəһмəткешини биликлəрə, габагчыл идејалара, сосиалист мəдəнијјəтинə говушдурмушдур. Инкишафымызын һазырки мəрһəлəсиндə, јеткин сосиализм шəраитиндə миллəтлəрарасы үнсијјəт васитəси кими, рус дилинин ролу даһа да артыр.

«Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын тəшкил едилмəсинин 60-чы илдөнүмү һаггында» Сов.ИКП МК-нын гəрарында дејилир: «Совет адамлары тəрəфиндəн көнүллү сурəтдə миллəтлəрарасы үнсијјəт дили кими гəбул едилəн рус дили совет халгынын сосиал-сијаси вə идеја бирлијинин möһкəмлəнмəсиндə, милли мəдəнијјəтлəрин инкишафында вə гаршылыглы сурəтдə зəнкинлəшмəсиндə мүһүм амил олмушдур. О, бүтүн халгларымыз үчүн дүнја мəдəнијјəтинин мə'нəви сəрвəтлəринə кениш јол ачмышдыр. Ленинин сөзлəри илə дејилсə, һəр бир совет вəтəндашы бөјүк рус дилини өјрəнмəк имканына маликдир. Һазырда өлкə əһалисинин 82 фаизи рус дилини сəрбəст билир».

Күндəн-күнə тəрəгги едиб јени зирвəлəрə галхан Азəрбајчан чохмиллəтли республикадыр. 1970-чи илдə əһалинин үмумиттифаг сијаһыјаалынмасы заманы Азəрбајчан ССР-дə јашајан мүхтəлиф миллəтлəрə вə халглара мəхсус 813 мин адам (16,6%) рус дилини сəрбəст билдијини икинчи дил адландырмышдыр. 1979-чу илдə онларын сајы артыб 1 милјон 617 мин (29,5%) нəфəрə чатмышдыр.

Азəрбајчанын габагчыл фикирли адамлары, маарифпəрвəрлəри халгы һələ кечəн əсрин əввəллəриндəн башлајараг рус дилини өјрəнмəјə чағырмыш, бу дили билмəјин мүһүм фајда вə əһəмијјəтини гејд етмишлəр.

Көркəмли сатирик шаир, маарифчи С. Ə. Ширвани оғлуна вəсијјəтиндə (мүрачиəтиндə) демишдир:

Еј оғул, һəр лисана ол рағиб,
Хассə ол рус елминə талиб.
Чүн она еһтијачымыз чохдур,
Билмəсəн дил, əлачымыз јохдур.

Даһи Азəрбајчан јазычысы, шаири, əдиби, мүтəфəккири вə ичтимаи хадими М. Ф. Ахундов јазырды: «Мəн рус дилини јахшы билирəм. Индики əсрдə рус дили анлама мə'насында вə башга чəһəтлəрдə дə күнбəкүн инкишаф едир. О, əн инчə фикирлəри ифадə етмəк үчүн тајы-бəрабəри олмајан бир дилдир». Нəриман Нəриманов һələ 1899-чу илдə Бакы кишн кимназијасында Азəрбајчан дили мүəллими ишлəдији заман «Мүсəлманлар үчүн мүəллимсиз рус дилини өјрəнмəкдəн өтрү асан китабча»сыны һазырламышды. Дəрслијин əввəлиндə о јазырды:

«Она көрə бу китабчаны мүсəлман гардашларымыз үчүн јаздыг ки, мүəллимсиз русча јазмаг, охумаг вə данышмаг өјрəнсинлəр. Һəркəһ охујан сарыдан бир балача диггəт олунса, јарым ајын əрзиндə бу китабчанын көмəји илə шəхс русча охумаг, јазмаг билəр». Н. Нəриманов рус дилини тəблиғ едəн вə онун əһəмијјəти барəдə фикир сөјлəјəн савадлы азəрбајчанлылара рəғбəт бəслəјир вə дејирди: «...охумуш мүсəлманлар рус дилинин фајдасы һаггында јазсалар, даһа ағыллы ишлəр көрмүш олардылар».

Һ. Чавид ана дилини мүкəммəл билмəклə јанашы, мүасир елмлəрə јијəлəнмəк үчүн рус дилини дə јахшы өјрəнмəји вачиб вə зəрури мəсəлə сајырды. О, 1904-чү илдə «Шəрги рус» гəзетиндəки мəгалə-

Scanned with CamScanner

синдә јазырды: «Өвлади вәтән үчүн мүхтәлиф фәнләри өјрәдән мәктәб лазымдыр. Вәтән өвлады түрк (Азәрбајчан) дилини көзәл билмәлидир. Бир пара һадисәләрин мәзмунуну билмәк үчүн әрәб вә фарс дилләрини дә билмәси ваҹибдир. Лакин рус дили бизим вәтәндә һәгигәтләри билмәк вә дәрк етмәк үчүн ән лазымлы васитәдир. Хүсусилә јени ихтиралары, фәнләри өјрәнмәк лүзумуну нәзәрә алырыгса, Гафгаз әразиләриндә рус дилини билмәк ән ваҹиб вә зәруридир».

С. Ағамалыоғлу чыхышларындан бириндә демишди: «Республикада буну лазым билирдиләр ки, түрк (азәрбајҹанлы—**һ. М.**) фәһлә вә кәндлиләри арасында рус дили мүмкүн гәдәр чох јајылсын. Бәшәријјәтин бүтүн биликләрини өзүндә ҹәмләшдирмиш дүнја дилләриндән бири олан рус дилинә јијәләнмәк кәрәкдир.

Азәрбајҹанын көркәмли сөз усталары С. Вурғунун, Р. Рзанын, И. Гасымовун, С. Рәһимовун, С. Рустәмин, М. Ибраһимовун вә б. әсәрләриндә, чыхышларында рус дилинин әһәмијјәти, фајдасы вә бу дили өјрәнмәјин ваҹиблији һаггында, һабелә дилләрин гаршылыглы әлагәсинә даир гијмәтли фикирләр вардыр.

Инди өлкәмизин һәр бир кушәсиндә милли зијалыларын вә јүксәк ихтисаслы фәһләләрин бөјүк дәстәләри јаранмышдыр ки, онларын әксәријјәти ики дили—ана дили вә рус дилини камил билир. Рус дилинин өјрәнилмәси, ана дилинин мүстәгил инкишафы вә күндәлик һәјатда һәр ики дилдән истифадә чохмилләтли дөвләтимизин халглары арасында икидиллијә кәтириб чыхармышдыр. Бизим чохмилләтли өлкәмиздә икидиллик ҹәмијјәтин һәр бир үзвүнүн интеллектуал инкишафына, тәмасда олан дилләрин тәрәггиси вә тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едир. Икидиллијин елми тәдгиги вә тәблиғи, икитәрәфли әсас үзрә, башга сөзлә, ики истигамәт үзрә онун инкишафы, јә'ни гејри-рус милләтиндән оланларын рус дилини өјрәнмәси, еләҹә дә русларын јерли милләтин дилини өјрәнмәкләри, бу күн бизим чохмилләтли дилчилик елмимизин актуал проблемидир. Һәм рус дилинә, һәм дә јерли, рекионал дилләрә јијәләнмәк үчүн биздә кениш имканлар јарадылмышдыр. Мисал үчүн, Дағыстанда онларча азсајлы халгын нүмајәндәләри мухтар республика дахилиндә милләтләрарасы үнсијјәт васитәси кими аварларын дилиндән истифадә едирләр. Азәрбајҹанда јашајан аварлар Азәрбајҹан, Күрҹүстандакылар исә күрҹү дилиндә данышырлар. Иш елә кәтирмишдир ки, милләтләрарасы дил олан рус дилиндән савајы, һәм дә јерли, мәһәлли икинҹи дилләр дә мүәјјән сосиал функсија јеринә јетирирләр. Республиканын јерли милләтинин дилини билмәк милләтләрарасы үнсијјәти асанлашдырыр, адамлары бир-биринә јахынлашдырыр.

Қ. Маркс көстәрирди ки, инсанын мүәјјән үмумилијә мәнсуб олмасы «артыг онун дилинин инкишафы үчүн шәраитдир». Дили өјрәнмәклә биз халгларын тәфәккүрүнүн олдугҹа мараглы формаларыны, бәдии образларын зәнкин сәрвәтләрини изләјә вә мәнимсәјә билирик. Фәрәһли һалдыр ки, республикамызын пајтахты Бакыда, һабелә Кировабад, Сумгајыт, Әли Бајрамлы, Загатала вә бир сыра дикәр шәһәрләрдә икидиллилик кениш јајылмышдыр. Бу шәһәрләрдә әһалинин хејли һиссәси рус вә Азәрбајҹан дилләриндә сәрбәст данышыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, ана дилиндән башга, икинҹи бир дили вә ја бир нечә дили билмәк инсан үчүн олдугҹа фајдалыдыр. Дүзкүн фикирдир ки, дилләрә јијәләнмәк дүнјада инсанлар арасында мә'нәви вә мәдәни үнсијјәтин нәинки мүһүм мәнбәји вә васитәсидир, һәм дә һәјати зәрурәтдир, јашадығымыз ијирминҹи әсрин һөкмүдүр. Бу, мүхтәлиф өлкәләр вә халглар арасында әмәкдашлығын вә гаршылыглы анлашманын инкишафына, јер үзәриндә сүлһүн мөһкәмләнмәсинә олдугҹа көмәк едир.

Мәһз бу фикир Үмумдүнја Гардашлашмыш Шәһәрләр Федерасијасынын 1981-ҹи илин мајында Бакыда кечирилмиш икинҹи Бејнәлхалг конфрансынын иштиракчыларынын чыхышларыны, һабелә һәмин мәҹлисин ана хәттини тәшкил етмишди.

...Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, икинҹи дилә јијәләнмәк үчүн кәрәк ана дилинин өзүнү јахшы биләсән.

Әзәмәтли ана дилимиз барәдә, онун өзүнәмәхсус көзәлликләри һаггында аз дејилмәмишдир. Кәлин бу гијмәтли кәламлардан бә'зиләрини бир даһа хатырлајаг.

Вахтилә бөјүк ермәни јазычысы, ермәни әдәби дилинин баниси Хачатур Абовјан јазмышдыр: «Сәлислијинә, аһәнкдарлығына, ләтафәт вә ше'ријјәтинә көрә вә грамматик ҹәһәтдән башга дилләр арасында јеканә олан Азәрбајҹан дили гүдрәтли дилдир».

М. Ј. Лермонтов 1837-ҹи илин нојабрында досту С. А. Рајевскијә јазырды ки, «татарча (азәрбајҹанча—**һ. М.**) данышмағы өјрәнирәм, франсыз дили Авропада зәрури олдуғу кими, бу дил дә бурада, үмумијјәтлә, Асијада зәруридир. Тәәссүф ки, өјрәниб гуртара билмәјәҹәјәм, сонралар бу чох лазым кәлә биләрди».

Декабрист А. Бестужев-Марлински, сәриштәли адамларын һекајәтләринә көрә, М. Ф. Ахундовдан Азәрбајҹан дилиндән дәрс алырмыш. Бестужев-Марлински тәсдиг едирмиш ки, Азәрбајҹан дили илә Асијаны башдан-баша кәзмәк чох асандыр.

Ана дилимизин ләјагәти барәдә Н. Нәриманов һәлә 1906-чы илдә «Һәјат» гәзетинин 181-ҹи нөмрәсиндә јазмышды: «Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, һиссијјати-гәлбијјә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр мөһтәрәм, мүгәддәс, нә гәдәр әзәмәтли бир гүввә! Бир дил ки, меһрибан бир вүҹуд өз мәһәббәтини, шәфгәти-мадәранәсини сәнә о дилдә бәјан едибдир. Бир дил ки, сән һәлә бешикдә икән бир лајлај шәклиндә өз аһәнк вә ләтафәтини сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин нүмунәләриндә нәгш бағлајыбдыр. Бир дил ки, һәјат вә каинат һаггында илк әввәл о дил сајәсиндә бир фикир һасил едибсән, ҹисм вә руһун мөһтаҹ олдуғуну мәвади о дилдә тәләб еләјибсән...»

М. С. Шакинјан 1940-чы илдә јаздығы «Азәрбајҹан нәсри һаггында» мәгаләсиндә охуҹуларын диггәтини ваҹиб бир мәсәләјә ҹәлб едәрәк демишдир: «Азәрбајҹан дилиндә шаиранә данышмамаг, фикрини образлы ифадә етмәмәк,—бу, демәк олар ки, гејри-мүмкүндүр... Шәрг дилләри аиләсиндә Азәрбајҹан дили ән чох имканлара вә јајылма перспективлијинә малик олан дилләрдән биридир. Е'ҹазкар дәрәҹәдә ајдын, асан вә лаконик олан бу дил Шәрг иитг мәдәнијјәтинин бүтүн көзәлликләрини өзүндә топламышдыр. Она көрә дә бу дилә јијәләнмәк чох да чәтин дејил. Бу дили биләндән сонра бүтүн Шәргдә баша дүшүлә биләрсән вә бүтүн Шәрг дилләрини баша дүшмәк олар».

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дили түрк дилләри групуна дахилдир. Өлкәмиздә 20-дән артыг түркдилли халг јашајыр. Беш мүттәфиг вә алты мухтар республиканын, һабелә ики мухтар вилајәтин әһалисинин әсас һиссәси түрк дилләриндә данышыр. ССРИ-дә түрк дилләриндә данышанларын сајы 40 милјон нәфәрдән чохдур. Иттифаг үзрә славјан дилләриндән сонра түрк дилләри икинҹи јери тутур.

Азәрбајҹан вә рус дилләринин әлагәси гәдим вә зәнкиндир. Апарылмыш тәдгигатларын чохунда рус дилиндән дилимизә кечән сөзләрә хүсусилә диггәт јетирилмишдир. Азәрбајҹан дилиндән рус дилинә кечән сөзләр вә сөз бирләшмәләри (һабелә бир сыра ифадәләр) барәдә тәдгигатлара аз тәсадүф олунур. Һалбуки Азәрбајҹан дилиндән, үмумијјәтлә, түрк дилләриндән, рус дилинә вә башга

Scanned with CamScanner

дилләрә кечән сөзләрин тарихи чох гәдимдир. Азәрбајчан ССР ЕА-нын академики М. Ш. Ширәлијев һаглы олараг јазыр:

«Сон илләрдәк түркололкијада белә бир фикир мөвчуд иди ки, куја Азәрбајчан дили XI—XII әсрләрдән формалашмаға башламышдыр. Бу фикрин мүәллифләри Азәрбајчан дилинин өзүнә јох, ики дилхаричи факта әсасланырдылар: а) Азәрбајчан дили оғуз групуна аиддир; б) демәли, сәлчуг оғузлары Загафгазијаја кәләнәдәк Азәрбајчанда түрк мәншәли Азәрбајчан дили олмамышдыр».

Лакин 1970—1980-чи илләрдә республикамызда апарылмыш тәдгигатлар һәмин фикирдән доған нәтичәни инкар едир. Тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, «II—X әср јунан, Рома, Сурија, фарс, әрәб, бизанс, ермәни, күрчү вә дикәр јазылы мәнбәләрдә нәинки һәмин әсрләрдә Азәрбајчанда түркдилли кәнкәрләрин, савирләрин, хәзәрләрин, гыпчагларын вә башгаларынын јашадыглары, һәм дә данышыгда «гошгар», «арх», «арыг», «әмлик», «авчи», «чөпчи», «јапынчы», «көкјар», «алп», «ил», «тидун», «хаган», «чабғу», «јабғу», «шад», ««елтәбәр», «тегин, арканчы» вә онларча дикәр сөз, **-чи^4**, **-лу(г)^4**, **-чы^4**, **-таш** вә с. сөздүзәлдичи шәкилчиләри ишләтдикләри гејд едилмишдир. Һәмин сөзләрә вә лексик-грамматик үнсүрләрә ејнилә XI—XIV әср Азәрбајчан јазылы мәнбәләриндә дә раст кәлирик» («Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1982, № 8, сәһ. 98).

Тамамилә дүзкүн фикирдир. Рус дилинин дә лүғәт тәркибиндә гәдим јунан вә латын дилләриндән, һабелә Гәрби Авропа дилләриндән, түрк дилләриндән алынмыш хејли сөзүн ишләнмәси факты чохдан мә'лумдур. Рус дилинин лексика вә терминолокијасынын семантик групларына дахил олмуш белә сөзләрин мүәјјән гисми түрк халгларынын етнографик-мәишәт, чүз'и мигдарда исә сәнаје-истеһсалат, һәјат саһәләрини әһатә едир. Бундан әлавә, ингилаба гәдәрки дөврдә рус дилинә түрк дилләриндән дини характерли сөзләр дә кечмишдир. Үмумијјәтлә, түрк дилләриндән алынма сөзләр рус дили лексикасынын мүхтәлиф гатларына аиддир. Мәсәлән, а) тәбиәт һадисәләри вә чоғрафи анлајыш билдирәнләр: **боран** (буран), **бархан** (такыр—килли саһә, дүзәнлик), **курган** вә с.; б) биткиләр аләминә аид оланлар: гарағач—**карагач**, **тут**, зә'фәран—**шафран**, сәбзә—**сабза**, алча—**алыча**, күнчүт—**кунжут**, әнчир—**инжир** вә с; в) һејванлар аләминә аид оланлар: **архар** (вәһши даг гочу), чејран—**джејран**, **сајгак** (чејранаохшар һејван), балыг—**балык** вә с.; г) мүхтәлиф мә'налы сосиал-игтисади, дини вә с. терминләр: мәчлис—**меджлис**, ағсаггал—**аксакал**, чајхана, карвансара—**карвансарај**, **базар**, мејдан—**мајдан**, молла—**мулла**, гуран—**коран**, аллаһ—**аллах**, адәт—**адат**, мәзар—**мазар**, пәри—**пери**, шејтан—**шајтан**, чин—**джин**, минарәт—**минарет**, мәсчид—**мечет** вә с.; г) мәскән вә ев әшјаларыны билдирән сөзләр: гышлаг—**кишлак**, очаг — **очаг**, сәндәл—**сандал**, мангал, пијалә—**пиала**, араба—**арба**, кәтмән—**кетмен** вә с.; д) палтар адларыны билдирән сөзләр: хәләт—**халат**, чалма, чадра вә с.; ј) јемәк вә ички нөвләрини билдирәнләр: плов, шорба—**шурпа**, гатыг— **катык**, бешбармаг—**бешбармак**, ајран—**ајран**, шәрбәт — **шербет**, гымыз — **кумыс**, араг — **арак** вә с.

САЈЛАРЫН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Әбдүлһәмид БАҒЫРОВ
филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Азәрбајчан дили үзрә практик ишләрин апарылмасы просесиндә шакирдләрә ајры-ајры нитг һиссәләринин үслуби имканлары һаггында да мүвафиг билик вә бачарыглар ашыланыр. Ајдын мәсәләдир ки, бунсуз онлары мүкәммәл нитг вәрдишләринә јијәләндирмәк мүмкүн дејил. Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн мүәллим үслубијјат саһәсиндә мүәјјән билијә малик олмалыдыр. Тәәссүф ки, дилимиздәки нитг һиссәләринин үслуби имканларына аид әдәбијјатын азлығы мүәллимләримизин ишини хејли чәтинләшдирир. Буну әсас тутараг биз бу мәгаләдә конкрет бир нитг һиссәсинин—сајларын үслуби имканларындан бәһс етмәклә мүәллимләрин ишинә аз-чох көмәк көстәрмәк мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Һәр бир дилдә олдуғу кими, бизим дилимизин дә лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси вә инкишафында сајларын ролу бөјүкдүр. Белә ки, Азәрбајчан дилиндә сајлардан хејли мигдарда јени сөз вә ифадәләр јарана билир; мәсәлән: јүзлүк, онминчиләр, үчбучаг, икитирәлик, икичилдлик, Једдигардаш, гырхајаг, Алтыағач вә с.

Бу мә'нада дилимиздә **бир** мигдар сајы даһа мәһсулдардыр; мәс.: биркә, әлбирлик, бирдән, чанбир, гапыбир, чанбиргәлб, бирбаша, һәрдәнбир, бирдәфәлик, бирјоллуг, бирадамлыг вә с.

Тәсадүфи дејил ки, **бир** сајынык сөз јарадычылығындакы ролундан М. Һүсејнзадә, Ә. Дәмирчизадә, Р. Хәлилов вә б. хүсуси олараг бәһс етмишләр.

Һәгигәтән, Азәрбајчан дилиндә **бир** сајынын ишләнмә јери о гәдәр мүхтәлиф вә рәнкарәнк, үслуби бахымдан о гәдәр чохмә'налы вә зәнкин чаларлыдыр ки, јалныз хүсуси вә даһа дәрин тәдгигат бунлары һәртәрәфли вә јүксәк елми-нәзәри сәвијјәдә ашкара чыхара биләр. Бурасы марагłыдыр ки, дедијимиз бу мә'на чаларларынын ифадәси заманы **бир** сајы, демәк олар ки, әшјанын сајынын јалныз бир (1) олдуғуну билдирмәјә хидмәт етмир. Белә һалларда ифадә олунан фикрә, идеаја, һадисәјә мүхтәлиф башга рәнкләр, әламәтләр, хүсусијјәтләр әлавә олунур.

Бир сајынын јарада билдији зәнкин үслуби мә'на чаларларындан бә'зиләрини нәзәрдән кечирәк:

1. Исимләрин әввәлиндә ишләнәрәк, өз әсас мә'насыны итирир, јә'ни сај анлајышыны билдирмир. Белә һалда **бир** сөзү аид олдуғу исми бир гәдәр гүввәтли тәрздә нәзәрә чарпдырыр; мәсәлән: «Онун үчүн даш-гаша тутулмуш гызыл гәфәс белә, **бир** һәбсханадыр...» (И. Әфәндијев). «Узагдан **бир** бөјүк бина көрүнүрдү».

2. Сифәтлә исим (тә'јинлә тә'јин олунан) арасында ишләнәрәк, әшјанын мәзмунуну мүәјјән гәдәр артырыр вә гејри-мүәјјәнлик билдирир; мәсәлән; «Дәмирчиоғлу елә тәзәчә шәһәрдән чыхмышды, көрдү шәһәр тәрәфдән бөјүк **бир** гошун кәлир». («Короғлу» дастаны.) «Елә бил онун көзүндән галын **бир** пәрдә асылмышды» (С. Рәһман).

3. Исимләрин јанында ишләндикдә, садәчә олараг, **елә, белә** ишарә әвәзликләринин мә'на мәзмунуну вә ја вәзифәсини билдирир, бир характери, шәхсин бир хүсусијјәтини јүксәк емосија, мүбалиғә тәрзиндә ифадә едир; мәсәлән: «Бурада **бир** саваш олду, **бир** саваш олду ки, рузикарын көзү һәлә белә **бир** саваш көрмәмишди». («Короғлу» дастаны.) «Ахшам лап гараланачан гошуна **бир** **вај** вердиләр ки, дүнјаны Әләмгулу ханын башына дар етдиләр». (Јенә орада.) «Инди Асијаја десән ки, кәл сәни она әрә верәк, **бир** **һәшир** гатар, дејәр ки, мән ар-

Scanned with CamScanner

шынмалчынын тајыјам?» (Ү. Һачыбәјов.)

4. Мүәјјән бир һадисәни, иши, һәрәкәти хүсусиләшдирмәк мәгамында тәкчә, јалныз, анчаг кими мәһдудлашдырычы әдатлардан бирини әвәз едәрәк, данышанын вә ја јазанын фикрини бир гәдәр дә гүввәтләндирир, дәгигләшдирир; мәсәлән: «Һүмајишдә бүтүн коллектив иштирак едирди, **бир** сәң кәлмәмишдин». «Сабаһкы мәсләһәтә сизин анләдән **бир** Рамиз кәлсә, кифајәтдир»— кими чүмләләрдә **бир** сөзүнү јалныз, анчаг, тәкчә әдатларындан бири илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

5. Фе'лләрдән әввәл гүввәтләндиричи әдат кими ишләнәрәк, һиддәт, һәдәләмә, бә'зән дә тәскинлик мәзмуну јарадыр; мәсәлән: «Ај киши, гој **бир** кәлсин чыхсын, ондан сонра биз дә өз ишимизи биләрик». «Гызым, **бир** сәбр елә, оху гуртар, сонра бахарыг». «Сән **бир** дајан, атан кәлсин, сәнинлә данышар».

Диггәтлә јанашдыгда, ајдын һисс олунур ки, бу чүмләләрдә **бир** сөзү һеч дә бир әшјанын мигдарыны, кәмијјәтини билдирмәјә хидмәт етмир.

6. **Бир** сөзү кәмијјәт, мигдар мәзмунуну, мүәјјән гәдәр өзүндә сахламагла, бирчә әдатынын јериндә ишләнир, онун хүсусијјәтини өзүндә әкс етдирир, чүмләдәки тә'кид, исрар, мә'на чаларлығыны бир гәдәр дә артырыр; мәсәлән: «—Ди јахшы, **бир** мәни баша сал көрүм сән кимсән, нәчисән вә кимин адамысан?» (Ү. Һачыбәјов.)

7. **Бир** сөзү -чә шәкилчиси илә биркә ишләнәрәк, ашағыдакы мә'налары билдирир:

а) Истәк, арзу билдирмәјә хидмәт едир: «**Бирчә** бу «јупитер»ләрин ишығы тез кечәјди, бу алгышлар тез сусајды, **бирчә** бу гырмызы гәрәнфилләрин нәфәс кәсән түнд гохусу тез совушајды» (Ә. Бабајева). «Ај оғул, **бирчә** сәнин тојуну тез көрәјдим».

б) Тә'кид, исрарлы әмр, тәләб билдирир; мәсәлән: «—Сабаһ кәл пуллары апар, амма инди **бирчә** бу оғланы өлдүр...» (Ү. Һачыбәјов). «**Бирчә** бу бир стәкан сују ич».

в) Тәклик, ваһидлик билдирир: «Гардаш, **бирчә** баламы сәнә тапшырырам, ондан муғајат ол». «Јазысыны битирмәк үчүн **бирчә** күн Фуада кифајәтдир».

8. **Бир** сөзү бә'зи һалларда каһ, каһ да бағлајычысыны әвәз едә билир; мәсәлән: «Қороғлу **бир** фикирләшди ки, һәлә һеч **бир** шеј еләмәјиб, дәлиләри көзләсин, **бир** дә Чүнунун сөзләри јадына дүшдү... **бир** саға вурду, **бир** сола вурду, **бир** дә...» «Қороғлу» дастанынын «Гулун гачмасы» голундан кәтирилән бу парчада алты јердә **бир** сөзү ишләнмишдир. Биринчи вә үчүнчү јерләрдә ишләнән бир сөзләринин биринчиси әввәл, үчүнчүсү исә сонра сөзү илә ифадә олунан заман зәрфләринин мә'насына ујғун кәлир. Икинчи јердә ишләнән (**һеч бир шеј** ифадәсинин тәркибиндә) **бир** сөзү инкарлығы даһа да гүввәтләндирир. Сонунчу чүмләдә ишләнән **бир** сөзләрини исә («бир саға, бир сола, бир дә...») асанлыгла каһ, каһ да бағлајычылары илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

9. **һәм, һәм дә** бағлајычыларынын јериндә ишләнмәклә, фикрин мәсләһәт, төвсијә мә'на чаларыны гүввәтләндирир; мәсәлән: «Оғлум, **бир** судан (селдән), бир дә оддан өзүнү гору». **Бир** отурмурам дејәндән горх, **бир** дә јемирәм дејәндән». (Зәрб-мәсәл.)

10. Јүз, мин, милјон кими сајларын әввәлиндә **бир** сајы бә'зән ишләнир, бә'зән дә ишләнмир. Јалныз грамматик чәһәтдән belә «сәрбәстлик» мәгсәдәујғун һесаб олунур. Бир сајынын һәмин сајларын әввәлиндә ишләниб-ишләнмәмәсинин үслуби әһәмијјәтини исә инкар етмәк гејри-мүмкүндүр. Белә ки, **бир** сөзү көстәрилән сајларын әввәлиндә кәләрсә, кәмијјәт анлајышы даһа конкрет вә дәгиг шәкилдә өз ифадәсини тапыр; мәсәлән: «Мәктәб **бир** мин манатлыг смета үзрә тә'мин олуначагдыр». «Кечән ил бригадамыз **бир** милјон манатлыг кәлирлә ишләмишдир».

Ону да гејд едәк ки, малијјә-кредит органларынын, еләчә дә һүгуги сәнәдләрин мәтнләриндә һәмин сајларын (јүз, мин, милјон) әввәлиндә **бир** сајынын ишләнмәси гануни бир һал кими гәбул олунмушдур.

Сајларын үслуби хүсусијјәтләринә аид ашағыдакы мәгамлары да көстәрмәк олар.

1. Рус дилиндә ваһиддән (бирдән) артыг мигдары ифадә едән сај үмуми исимләрин әввәлиндә кәләрәк, бир-бири илә кәмијјәтә көрә узлашма әлагәси әсасында бағланыр. Белә ки, сајдан сонра кәлән исим кәмијјәтчә чәм олур; мәсәлән: пять мальчиков, двенадцать девочек, десять рабочих, шесть колхозников вә с. Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушу исә буна јол вермир. Бизим дилимиздә белә һалларда тә'јинлә тә'јинолунан сөз бир-бири илә узлашма әлагәси әсасында дејил, јанашма әсасында бағланыр. Азәрбајчан дилиндә, бир гајда олараг, **беш оғлан, он ики гыз, он фәһлә, алты колхозчу** бирләшмәләри әвәзинә, **беш оғланлар, он ики гызлар, он фәһләләр, алты колхозчулар** тәрзиндә бирләшмәләр ишләдилмир, даһа доғрусу, чидди үслуби сәһв сајылыр.

Р. Хәлилов көстәрир ки, мигдар сајындан сонра кәлән сөз бә'зи һалларда мүхтәлиф шәраит, мәгамла әлагәдар олараг, чәм шәкилчиси гәбул едә билир; мәсәлән: «—Рүстәм бәји көрүм ики көзләриндән олсун» (Н. Вәзиров). «Бакы милјон ишыглары илә көз гырпырды» (Ә. Мәммәдханлы). «Имтаһанлары дөрд вә беш гијмәтләрлә баша чатдыраг». (бах: Р. Хәлилов. Сајлар, Бакы, 1978, сәһ. 68—69.)

Әлбәттә, биз Р. Хәлиловун бу фикри илә разылашмагла, гејд етмәји лазым билирик ки, бу надир һаллар мәһз јүксәк емосија ифадәси илә әлагәдар олуб, јалныз үслуби мәгамла вә үслуби мәгсәдәујғунлугла бағлыдыр.

2. Бөјүк кәмијјәтләри ифадә едән (јуварлаг) сајлар, идејаны хејли шиширдилмиш шәкилдә көстәрир; мәсәлән:

Јаша, мин јаша;

Шир ганы ола ганымда,
Горху олмаја чанымда,
Дәлиләр олса јанымда
Гыррам јүз мин јағы ола.
(«Қороғлу дастаны.)

«Ев-ешијн атыб, кечә-күндүз мин бәһанә илә ишдән баш јубатмағы бәс дејил, һәлә бир Күлзары да јолдан аздырды» (Ә. Бабајева).

3. Сајлардан бир гисми -ларча (-ләрчә), -ларла (-ләрлә) шәкилчиләрини гәбул едәрәк, гејри-мүәјјән чохлуг анлајышынын мүбалиғәли шәкилдә верилмәсини бир гәдәр дә артырыр; мәсәлән: «Минләрчә гара, көј, бәнөвшәји, јашыл көзләрә ишыг верән, адичә дәниз дашларыны гашдаша чевирән сәадәт дашы, арзу дашы» (Ә. Бабајева). «Мән милјонларла кишиләрин өз арвадындан ганунн олараг тәләб етдији бир мәсәлә һаггында онунла данышмаг истәдим». (Јенә орада.)

4. Әшјанын гејри-мүәјјән (тәхмини) мигдарыны ифадә етмәк үчүн мүәјјән бир мәһдудијјәт дахилиндә сајлар гоша да ишләдилә билир; мәсәлән: **бир-ики** күн, **үч-дөрд** шакирд, **беш-алты** китаб, **он-он беш** адам, **ијирми-отуз** аддым вә с.

Бу мисаллардан ајдын олур ки, дилимиздә сајлар гоша ишләнәркән, кәмијјәтчә азлығы билдирән сај, чохлуғу ифадә едән сајдан әввәл кәлир. Бу мә'нада **беш-үч** сајы мүстәсналыг тәшкил едәрәк, үмуми ганундан кәнара чыхыр вә тәхмини шәкилдә, чүз'и бир мигдар анлајышы билдирир; мәсәлән:

Чыхмаздым ел ичинә,
көрүнмәздим көзә мән,
Беш-үч нәзәрә чарпан
әсәрим олмасајды.
(С. Рүстәм)

Гејд едәк ки, бүтүн сајлар гоша шәкилдә ишләдилә билмир. Бир сыра һалларда, даһа доғрусу, чох вахт онларын јанашы кәлмәси тәбии олмур. Белә ки, дилдә ики-дөрд күн, доггуз-он бир адам, беш-једди саат, бир-үч тәләбә, әлли-јетмиш адам вә с. кими бирләшмәләрдән истифадә едилмир.

Scanned with CamScanner

КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИНДӘ МУСИГИ ӘСӘРЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘНИН БӘ'ЗИ МЕТОДИК ИМКАНЛАРЫ

Чамал ӘҺМӘДОВ
С. М. Киров адына АДУ-нун профессору

Сон заманлар классикләрин аз охундуғундан шикајәтләнирләр. «Литературнаја газета»нын сәһифәләриндә ачылмыш бир мүзакирәдән өјрәнирик ки, өлкәмизин Авропа һиссәсиндә әһалинин шәһәрләрдә 95, кәндләрдә 91 фаизи мүталиә илә мәшғул олур. Онларын 58 фаизи дaими охучудур. Бу, мүгајисәдә бөјүк көстәричидир. Франсыз тәдгигатчысы Р. Ескарп јазыр ки, Гәрби Авропада бәдии әдәбијјаты әһалинин вур-тут 3—5 фаизи мүталиә едир. Лакин нараһатлыг доғуран будур ки, мүасир охучунун јалныз 5 фаизи классик әдәбијјаты охумаға мејл едир.

Классик ирсә бу мүнасибәт тәдрисдә дә өзүнү көстәрир. Хүсусилә Азәрбајчан классик әдәбијјатынын, классик поезија нүмунәләринин өјрәдилмәсиндә. Бу, әлбәттә, сәбәбсиз дејилдир. Бә'зиләри бу чәтинлијин сәбәбини классикләримизин әсәрләринин **дили илә** изаһ едирләр. Бурада мүәјјән һәгигәт олса да, һәлә ишин һамысы демәк дејилдир. Методик арашдырмаларын нәтичәләри әсасында демәк истәјирик ки, классик поезијаны тәдрис етмәк мүәллимдән нәзәри-филоложи һазырлыг, методик бачарыг тәләб едир. Тәхминән мин ил бундан әввәл јарадылмыш бир әдәби нүмунәни өз идеја мәзмуну, бәдии формасы илә бирликдә мүасир мәктәбә кәтирмәк, техники ингилаблар дөврүнүн һәссас, тәләбкар, коммунист дүнјакөрүшлү шакирдинин әхлаг вә естетик зөвгүнә мүвафиг тәдрис етмәк, һәгигәтән, чәтин, мәс'улијјәтли вә хүсуси методик ахтарышлар тәләб едән бир ишдир. Бу ишдә һәр чүр елми-методик ахтарышын сәмәрәли нәтичәләринә мүасир мүәллимин бөјүк еһтијачы вардыр.

Мәктәбләрдә узун илләрдән бәри апардығымыз мүшаһидә вә тәчрүбәләрин нәтичәләри әсасында дејә биләрик ки, Азәрбајчан классик поезијасынын мәктәбдә кечилән нүмунәләринин тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликләрин мүәјјән гисмини арадан галдырмаг вә онларын идеја, хүсусилә дә бәдии-естетик тә'сирини мүасир шакирдләрә сәмәрәли чатдырмагда **мусигинин имканлары** хүсусилә бөјүкдүр.

Классик поезијанын мәктәбдә кечилән илк нүмунәләри **бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин әсәрләридир.** Шакирдләр бу сәнәткарын јарадычылыг јолуну өјрәнәркән илк әввәл онун лирик ше'рләри илә таныш олур, әдәби јарадычылыға бу ше'рләрлә башладығы һаггында мә'лумат алыр, 20 мин бејтлик әсәрин мүәллифи олмасыны өјрәнирләр. Елә бурадача мүәллим, Низами Кәнчәвинин лирик ше'рләринә јазылмыш мусиги әсәрләрини хатырладыр. Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәсиндә Үзејир Һачыбәјовун Низами гәзәлләринә јаздығы мәшһур мусиги әсәрләрини јада салмаг, динләјичиләр тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмыш, кениш шөһрәт тапмыш вә дилләр әзбәри олмуш «Сәнсиз» вә «Севкили чанан» (сөзләри Низами Кәнчәвининдир) романсларынын ССРИ халг артисти Бүлбүлүн, артист Сона Аслановaнын вә башга мүғәнниләрин ифасында вал вә лент јазыларыны шакирдләрин коллектив динләмәләрини тәшкил етмәк сәмәрәли нәтичә верир. Низами Кәнчәвинин ичмалда һаггында бәһс едилән «Једди көзәл» поемасындан данышаркән ССРИ халг артисти Гара Гарајевин ејни адлы балети, «Хосров вә Ширин»и тәһлил едәркән ССРИ халг артисти Нијазинин операсыны в с. јада салмаг, бу саһәдә шакирдләрин алдыглары билик вә мә'луматы өјрәнмәк, материаллары мүгајисәли, әлагәли тәдрис етмәк фајдалы олур.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин чәтин мәнимсәдикләри тә'лим материаллары ичәрисиндә «Фүзули» мөвзусу үзәриндә хүсуси дајанмаг лазым кәлир. Классик поезијамызын зирвәси олан Фүзули јарадычылығы бәдии дил вә ифадә васитәләри бахымындан мүасир шакирдләр үчүн бир гәдәр ағырлыг төрәдир. Бунунла белә, мүасир мәктәб вә методика елми тәләб едир ки, «мүәллим онун поетик фикир гөнчәләрини ачылмамыш чичәк кими, солмаз чанлы күл дәстәси кими шакирдләринә тәгдим етмәли, бу ше'рин көј гуршағы кими әлван рәнкләрини онлара танытдырмағы бачармалы, **сөзләриндәки мусигини дујмаларына** (курсив мүәллифиндир — Ч. Ә.) наил олмалыдыр» (М. Ә. Әскәров, Фүзулинин мәктәбдә нечә тәдрис етмәли, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1965, сәһ. 3).

М. Фүзулинин мәктәбдә тәдрис олунан әсәрләринин ифадәли-јарадычы охусунун сәмәрәли тәшкилинә наил олмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, бу әсәрләрин јазылдығы вәзнлә шакирдләрин танышлығы чох вачибдир. М. Фүзули әсәрләринин көркәмли ифачыларыны, бу әсәрләр әсасында мусиги бәстәләјән сәнәткарлары, тәбии олараг, шаирин Азәрбајчан классик ше'ринин әсас вәзни вә гәдим вәзнләриндән бири олан әруз вәзниндән нечә истифадә етмәси марагландырыр. Бу, мәктәб тәдрисиндә дә беләдир. М. Фүзулинин мәктәбдә кечилән әсәрләри **әруз вәзнинин рәмәл вә һәзәч бәһрләриндә** јазылмышдыр. Одур ки, мүәллим бу бәһрләр һаггында лазыми билик топламалы, билинкләриндән шаирин мәктәбдә кечилән әсәрләринин ифадәли-јарадычы охусунда истифадә етмәјә мүвәффәг олмалыдыр. Лакин бунлар һәлә тәдрисдә азлыг едир. Тәчрүбә көстәрир ки, М. Фүзули әсәрләринин идеја вә бәдии хүсусијјәтләрини мүасир шакирдләрә чатдырмаг үчүн даһа башга, сәмәрәли имканлардан истифадә етмәк лазымдыр. Мусиги әсәрләри бу ишдә тәдриси мараглы едән, мүәллимин ишини вә шакирдләрин мәнимсәмәләрини асанлашдыран әлверишли васитәләрдәндир.

Мәктәбдә узун илләрдән бәри М. Фүзулинин ири һәчмли вә шаһ әсәри олан «Лејли вә Мәчнун» поемасы тәдрис олунур. Мүрәккәб сүжетли, мараглы вә орижинал композисијалы, долғун инсани характерли, бәшәри идејалар тәблиғ едән бу әсәри өзүнәмәхсус **бәдии бојалары** илә шакирдләрә чатдырмаг, әлбәттә, чәтиндир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу әсәрин тәдрисиндә бөјүк Үзејир Һачыбәјовун ејни адлы операсы вә онун үрәкләрә, гәлбләрә күчлү нүфуз едән мусигиси илә шакирдләрин танышлығы чох зәруридир. Бу әсәрин Азәрбајчан радиосунун лингафон фондунда јазылыб сахланан лент јазысыны динләмәји шакирдләрә төвсијә етмәк, онун мүзакирәсинә наил олмаг поеманын тәдрисини чох асанлашдырыр, бәдии дәјәрини дујмаға, һисс етмәјә көмәк едир, естетик зөвг ашылајыр, шакирдләрдә бәдии тәрбијәни гүвәтләндирир.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын бәдии хүсусијјәтләринин мәктәбдә мусиги илә әлагәли тәдрисиндә дикәр бир вачиб чәһәтә дә фикир вермәк хүсусилә фајдалы олур. Мә'лумдур ки, башга «Лејли вә Мәчнун»лардан фәргли олараг, М. Фүзули гәһрәманларын һисс вә һәјәчанларыны, мә'нәви сарсынтыларыны, онларын дахили аләмләринин дәринликләриндә кизләнән накам мәһәббәт дујғуларыны, епик тәсвирләрлә ифадәси чәтин олан, нечә дејәрләр, көзәкөрүнмәз, әглакәлмәз һисс вә фикир дүнјаларыны даһа габарыг, даһа һәјәчанлы, даһа кәдәрли вә тә'сирли јаратмаг

үчүн лирик васитәләрә әл атыр, гәзәлин имканларындан истифадә едир. Мәчнун вә Лејлинин дили илә верилән гәзәлләр бу поеманы даһа мәшһур едән, дүнја шөһрәти газандыран, әсәри бәдии чәһәтдән даһа долғун, даһа камил сәнәт нүмунәси сәвијјәсинә јүксәлдән башлыча поетик амилләрдәндир. Будур, варлыгы гәдәр севдији Лејлинин өлүм хәбәри Мәчнуна чатмышдыр. Гара хәбәр сәдагәтли ашиги сарсытмышдыр. Өзү дә нечә?.. **«Мөһнәт чәмәниндән күл дәрәнләр, аләмдә јаман хәбәр верәнләр»** Лејлинин өлүм хәбәрини Зејд васитәсилә она чатдырдыгда Мәчнун:

Кеј сагији-мәзми-зүлмү бидад!
Нетдим сәнә гәсди-чаным етдин!
Гәсди-дили-натәваным етдин!
Гыјдын мәни-зарү натәванә,
Урдун ситәм атәшини чанә!
Зәһр иди мәкәр бу вердијин чам
Ким, мәрк пәјамын етдин едам?

— дејә тә'сирли, үрәкјандырычы, аһ-налә гопарычы чаваб верир. Она јалварыр ки, «шәм» ејлә мәни мәзари-јарә!» Вәфалы Зејд онун хаһишини јеринә јетирир... Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә фәрјад едир вә дејир:

Ја рәб, мәнә чисму-чан кәрәкмәз,
Чананымсыз чаһан кәрәкмәз!
Минбә'д зәлилү хар гылма,
Сәркәштеји-рузикар гылма!

Поеманын бу тә'сирли парчасыны Мәчнунун дили илә верилән «истәрәм» рәдәфли гәзәл бәдии чәһәтдән даһа долғун едир вә тамамлајыр:

Јанды чаным һичр илә, васли-
рухи-јар истәрәм,
Дәрдимәнди-фиргәтәм, дәрмани-
дидар истәрәм.
Бүлбүлү-зарәм, дејил биһудә
әфған етдијим,
Галмышам налан гәфәс гејдиндә,
күлзар истәрәм...

Академик Һ. Араслы доғру дејир ки, «Фүзули көзәл тәбиәт тәсвирләри, лирик рич'әтләрлә бәрабәр, өз әсәриндә **һадисәләрә вә иштиракчыларын психолокијасына ујғун гәзәлләр дә вермишдир. Бу гәзәлләр поеманын көзәллијини бир гат даһа артырыр** (курсив мүәллифиндир — Ч. Ә.), ону халг дастанларына јахынлашдырыр» (Һ. Араслы, Сон сөз, «Лејли вә Мәчнун», Б., «Кәнчлик», 1977, сәһ. 189).

Ү. Һачыбәјов «Лејли вә Мәчнун» операсында бу гәзәлләрин руһуна мүвафиг муғамлардан истифадә етмәји гаршысына мәгсәд гојдуғуну белә изаһ едир: «Мән халг јарадычылығынын классик нүмунәләри олан **муғамлардан мусиги материалы кими истифадә етмәји нәзәрдә тутмушдум. Вәзифәм анчаг Фүзули поемасынын сөзләринә форма вә мәзмунча зәнкин, рәнкарәнк муғамлардан** мусиги сечмәк, һадисәләрин драматик планыны ишләјиб һазырламаг иди» (Ү. Һачыбәјов. «Лејли вә Мәчнун»дан «Короғлу»ја гәдәр, Әсәрләри, Он чилддә, икинчи чилд, Б., Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1965, сәһ. 174—175).

Көрүндүјү кими, «Лејли вә Мәчнун» операсыны динләјәркән шакирдләр гәзәл жанры, классик муғамларымыз һаггында лазыми мә'лумата малик олмалы, гәзәл вә онун муғамлы ифасы, классик вә мүасир гәзәл усталары, муғам ифачылары барәдә лазыми билик әлдә етмәлидирләр. Мә'лумдур ки, бизим муғамлар халгымызын чохәсрлик тарихи илә бағлы олуб, онунла бирликдә јаранмыш, һәмдәм олмуш, севинч вә кәдәрләрини ифадә етмиш, естетик зөвг вермиш, «мә'нәви гида» ролуну ојнамышдыр. Бизим муғамлар кечмишин дәһшәт вә фәлакәтләриндә јол јолдашы олмуш, саф вә үлви мәһәббәти нәсилдән-нәсилә кечирән мә'нәви вә көзәкөрүнмәз әлагә васитәси олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, бизим халгын мајасы муғамла јоғрулмуш, муғамлар илијимизә, сүмүјүмүзә сирајәт етмишдир. Муғамын дили елә е'чазкар, елә сеһрлидир ки, онун «сирри»ни сөзлә ифадә етмәк әсла мүмкүн дејилдир. Шаир Б. Ваһабзадә республика Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш мәшһур «Муғам» поемасында бу хүсусијјәти көзәл ифадә етмиш вә бачарыгла үмумиләшдирмишдир:

Чох китаблар охудум, зәни
еләдим, Бәхтијарам,
Мәнә чох мәтләби аһәстәчә
гандырды муғам.

Муғамын «чох мәтләби аһәстәчә гандырмаг» имканларыны, гәзәллә ифадә тәрзини, онун көнүлохшар, үрәкачан халларыны, халг кәдәрини үмумиләшдирән нотларыны шакирдләрә баша саларкән, һәр шејдән әввәл, ону динләмәји бачармаг вәрдиши тәрбијә едилмәлидир. Чүнки **мусиги әсәрләрини мүнтәзәм динләмәдән онун инчәликләрини, мә'на көзәлликләрини,** естетик дәјәрини баша дүшмәк дә чәтин олур. Тәәссүф ки, бу саһәдә мәктәбләримиздә көрүлән ишләри әсла гәнаәтбәхш һесаб етмәк мүмкүн дејилдир. Бә'зи мүәллимләр гәзәли онун вәзнинә, бәһринә мүвафиг охуја билмир, Азәрбајчан муғамларынын ифа тәрзини бир-бириндән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә онлар шакирдләрә лазыми билик верә билмир. Ү. Һачыбәјов он ики адда классик муғамын олдуғуну көстәрир, бу муғамларын һәр биринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләриндән бәһс едир вә јазыр: «...чаһаркаһын бағышладығы тә'сир башгадыр...», «Раст»ын динләјичијә тә'сири бөјүкдүр. О, инсанда мәрдлик һисси ојадыр... «Секаһ»ы биз нечә охумалыјыг? Буну ән көзәл бир сурәтдә, һеч бир сызылты етмәмәклә...»

Бу дејиләнләрдән чыхан методик нәтичә беләдир ки, классик ирсин тәдрисиндәки чәтинликләри арадан галдырмаг ишиндә дил-әдәбијјат мүәллимләринин муғам сәнәти һаггында, һеч олмазса ән зәрури мә'луматлары олмалыдыр. Бу ишдә јахшы тәчрүбәси олан мүәллим вә мәктәбләрин фәалијјәтләри, радио вә телевизија верилишләриндә сон заманлар тез-тез чыхыш едән мүвафиг ансамблларын верилишләри шакирдләри истигамәтләндирмәк үчүн мүәллимә әлверишли имкан верир.

Мүасир мәктәбдә чохдандыр ки, әсас тә'лим материалы кими илк гәзәл нүмунәси М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды...» ады илә мәшһур олан әсәри тәгдим едилир. Әруз вәзнинин **һәзәч** кими аһәнкдар бәһриндә вә **дөрд «мә-ФАИ-лүн»дән** ибарәт нөвүндә јазылмыш бу гәзәлдә лирик гәһрәманын вүгар вә әзәмәти, севкидә сәдагәти тәрәннүм едилир. Бу гәзәлдә, лирик гәһрәман һәм дә хәфиф кәдәр һисси кечирән бир ашиг кими көрүнүр. Чүнки севкилиси она бир гәдәр е'тинасызлыг көстәрир. Гәзәл классик вә мүасир поезијамызда кениш јајылдығындан, тез-тез радио вә телевизија верилишләриндә сәсләндијиндән, шакирдләр гаршыја чыхан чәтинликләри бә'зән өзләри тәкбашына мүшаһидә вә динләмәк јолу илә арадан галдыра билирләр. Лакин мәктәб програмында М. Фүзулинин ады илә бағлы тәдрис едилән классик ше'р нүмунәси **гит'ә** өз бәдии композисија хүсусијјәтләри, сәнәткарлыг чәһәтдән шакирдләрә илк дәфә өјрәдилән әсәрдир. Онун охусу вә поетик дәјәрини шакирдләр һеч дә һәмишә јахшы мәнимсәјә билмирләр. Белә олдугда мүәллим јенә дә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрә әсасланмалы, гит'әнин Јахын вә Орта Шәрг халглары поезијасында анчаг әруз вәзниндә јаранан лирик ше'р формасы олдуғуну көстәрмәлидир.

Мүәллим гит'әнин, әсасән, ичтиман-сијаси, елми-фәлсәфи, етик-дидактик мәзмун кәсб етдијини баша салыр. Кәскин, сатирик мәзмунлу гит'әләрдән сөз ачыр. Бир гәдәр гејри-мүәјјән һәчмдә јазылса да, ән азы ики, ән чоху исә ијирми бејтдән јухары олмајан сәнәт нүмунәси олдуғуну көстәрир. Гафијә гурулушу (аб, вг, дв) һаггында мә'лумат верир. Гит'әдә мәтлә вә мәгтә бејтләри олмур. Мүәллим һәм дә мүгајисәли сурәтдә шакирдләри баша салыр ки, гәзәл вә гәсидәдән фәргли олараг, гәт'әнин лирик гәһрәманы чох вахт алим, өз дөврүнүн агыллы, камил адамы, һәтта бә'зән сијаси хадим олур. (Бах: Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти, Б., «Маариф», 1978, сәһ. 42).

Бу чүр изаһатдан сонра Бакыдакы 8 нөмрәли мусиги тәмајүллү интернат-мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Р. Очагов, М. Фүзулинин

Scanned with CamScanner

«Падшаһи-мүлк...» гит'әсинин тәдрисинә башлады. Әввәлчә шакирдләр артист Султан Нәчәфовун ифасында лент јазысында гит'әни динләдиләр. Сонра мүәллим ајры-ајры шакирдләри микрофон васитәсилә гит'әни охумаға дә'вәт етди. Шакирдләр микрофонла охујаркән мәс'улијјәт һисс едир, өз сәсини, диксијасыны ешидир, әсәрин ајры-ајры мисраларында, бејтләриндә, бәдии компонентләриндә ифадә олунан фикирләри даһа ајдын охумаға сә'ј көстәрир, беләликлә дә, әсәрин бу илк охусундан алынан естетик зөвг сәмәрәли олурду. Дәрсин сонуна јахын мүәллим (охудан вә мәтн үзрә апардығы лүғәт ишләринин тәшкилиндән сонра) бәстәкар Ч. Чаһанкировун «Фүзули» кантатасындан «Падшаһи-мүлк» гит'әси илә бағлы олан мусиги парчасыны сәсләндирди. Шакирдләрин диггәтини бәстәкар мусигиси илә М. Фүзули сөзләринин аһәнк вә вәһдәт јаратмасына, бу кантатанын мусигисини вә сөзләрини динләјичиләрә усталыгла чатдыран Азәрбајчан ССР халг артисти Ш. Әләкбәрованын ифа тәрзиндәки сәнәткарлыға чәлб етди. **Беләликлә, дәрсдә мусиги, бәдии сөз вә онун ифасындан алынан үмуми естетик тә'сир әсәри бүтөвлүкдә мәнимсәмәјә, орада тәблиғ олунан идејаны даһа јахшы баша дүшмәјә имкан верди.** Дејиләнләрә бунлары да әлавә етмәк лазым кәлир ки, шакирдләрлә апарылан сөһбәтләр вә мүсаһибәләр әсасында мә'лум олду ки, онларын бөјүк әксәријјәти кантатанын мусигисини вә ифасыны синифдәнкәнар васитәләрлә мәнимсәмишләр. Бу, мәктәбдә Падшаһи-мүлк...» гит'әсинин нөгсанлы охунмасынын, онун дил вә ифадә хүсусијјәтләринин чәтин баша дүшмәјин гаршысыны алмыш, әсәрин вәзн вә бәһрини әмәли јолла өјрәнмәјә имкан вермишдир.

Демәли, классик ирсин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин изаһында бә'зән елә инчәликләр вардыр ки, онларын тәдрисиндә нәзәри анлајышларын изаһындан дејил, бә'зән бәдии мәтнләр үзәриндә ишләрдән, **онларын өзүнәмәхсус дил вә ифадә хүсусијјәтләриндән, жанрын тәләбләриндән, башга сөзлә десәк, шакирдләрлә апарылан әмәли ишләрдән, тәмринләрдән чыхыш етмәк даһа фајдалы олур.** Ејни сөзләри М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәли һаггында да сөјләмәк олар. Доғрудур, мәктәбләримиздә бу гәзәл марагла әзбәрләнир. Амма шакирдләр ону чох заман гүсурлу ифадә едир, гәзәлин өзүнәмәхсус бәдии имканларыны, композисијасыны, бејтләр арасындакы мәнтиги әлагәни, фикри ајдын тәсәввүр етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буна бә'зи мәктәбләрдә инди дә раст кәлирик. Лакин «Фүзули» кантатасынын јаранмасы, бу кантатанын вахташыры радио вә телевизија верилишләриндә сәсләнмәси, мәктәбләримизин лингафон кабинетләриндә бу әсәрин лент јазыларыны шакирдләрин марагла динләмәләри нәтичәсиндә М. Фүзули гәзәли дә өз вәзни вә бәһри илә бүтөвлүкдә шакирдләрә сәмәрәли јолларла чатыр, асан әзбәрләнир, ән башлычасы исә, ондан алынан естетик зөвг бүтөв вә әсаслы тә'сирә малик олур. «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин «Фүзули» кантатасы илә сәсләнмәси процесиндән **белә бир методик нәтичә чыхармаг мүмкүн олур ки, шакирдләр ифадәли охуда ајдын тәләффүз етмәдикләри, мә'на чаларлыглары вә мә'на инчәликләрини дуја билмәдикләри ифадәләри санки јенидән ешидир вә көрүрләр.** Бу, хүсусилә, гәзәлдәки «дәвајн-дәрд», «шәби-һичран», «чешми-кирјан», «күли-рүхсар», «фәсли-күл», «мурадым шәм'и», «гаму бимар» вә с. сөз бирләшмәләри вә ја изафәтләрин мусиги илә ифадәсиндән алынан бәдии тә'сирдә өз ифадәсини ајдын тапыр, гәзәлдән алынан үмуми естетик тә'сири гүввәтләндирир.

Бу дејиләнләрдән даһа бир методик нәтичә һасил едилир ки, бөјүк фикирләр, һисс вә гәлб шаири олан М. Фүзули сәнәти мусиги әсәрләринин јаранмасына әлверишли шәраит вә имкан јарадыр. Одур ки, бу әсәрләрин әлагәли вә вәһдәтдә тә'сири

дә асан, сәмәрәли олур вә методик чәһәтдән чох тәбии сәсләшир. Мүәллим бу әлагәли тә'сирин даһа башга имкан вә васитәләрини дә өз тәдрис лабораторијасында ахтарыб тапмаға сә'ј көстәрмәлидир. Чүнки бу әлагәли тәдрис естетик зөвгү тәдричән инкишаф вә формалашмагда олан шакирдләрдә тә'лимә мараг ојадыр, тәдрис материалларыны даһа мөһкәм мәнимсәмәјә имкан верир, онун кәнч гәлбинә вә мә'нәвијјатына мүсбәт тә'сир көстәрир. Инчәсәнәт нүмунәләринин бу чүр әлагәли тәдриси шакирдин һисс вә дујғусуну истигамәтләндирир, коммунист әхлагынын формалашмасыны тә'мин едир.

Методик ирсимиздән

БИР ӨМРҮН ИШЫҒЫ

Онун һаггында јазмаг тапшырығыны аланда фикирләшдим ки, көрәсән буна мәним мә'нәви һаггым вармы? Ахы дүз ијирми сәккиз ил бундан әввәл, чәми бир-ики дәфә өтәри көрдүјүн бир адам барәдә нә јазмаг олар? Јенә сағ олсајды, көрүшәр, мүхтәлиф суаллар верәр, кечдији һәјат јолу барәдә, кәләчәк планлары һаггында нә исә өјрәнәрдим... Инди исә... Лакин о илләри јада салдыгча, илк кәнчлик анларымызын хатирәләрини тәзәләдикчә һисс едирдим ки, бу хатирәләрдә онун да өз јери, өз пајы вар. Үмумијјәтлә, һәјатда чох гәрибә шејләр олур. Бә'зән илләрлә таныдығын, һәр күн көрүшүб сөһбәт етдијин адам сәнә јад олараг галыр. Нә гәлбиндә, нә дә бејниндә бир из гојмур. Онун һаггында ики кәлмә хош сөз тапыб дејә билмирсән.

Елә дә олур ки, бирчә дәфә растлашдығын адам үрәјиндә мөһкәм јер тутур, һәјатында, талејиндә нә исә бир из гојур. Чох вахт о буну биләрәкдән етмир, бәлкә һеч өләнәчән бундан хәбәр тутмур. Садәчә олараг, онун күчлү мә'нәвијјаты дахилиндә мүркүләјән, јетишиб үзә чыхмағына бәлкә һәлә нечә-нечә илләр лазым олан һиссләри ојадыр, һәјатынын ахарыны јени бир јатаға јөнәлдир.

Бир дә ахы биздән әсрләрлә әввәл јашамыш бир јазычыны, мүтәфәккири биз онун әсәрләри илә таныјырыг. Нечә адам олдуғуну, һансы амала хидмәт етдијини бизә гојуб кетдији ирсиндән өјрәнирик. Әсл мүәллимин исә бу һәјатда гојуб кетдији «әсәрләри» онун шакирдләридир. Бу шакирдләр чәмијјәтдә нечә мөвге тутублар, һәјатда нәјә хидмәт едирләр? (Әлбәттә, мән мөвге дејәндә вәзифәни нәзәрдә тутмурам.) Һансы мә'нәви кејфијјәтләри бүтүн не'мәтләрдән үстүн тутурлар? Әкәр бунлары билирсәнсә, демәли сән һәмин мүәллими таныјырсан. Демәли, онун һаггында демәјә сөзүн вар.

Бах елә буна көрә дә Билгејис Мәммәдова һаггында јазмаға разылыг вердим. Билгејис мүәллимин өзүндән әввәл, она олан дәрин вә сонсуз мәһәббәтин шаһиди олмушдум.

Университетдә охујурдуг. Доғма мәктәбдән, мүәллимләримиздән јенимчә ајрылмышдыг. Тәбиидир ки, илк вахтлар сөһбәтләримизин чоху севдијимиз вә севмәдијимиз мүәллимләр барәдә олурду.

Бизимлә арыг, сарышын бир гыз охујурду, 132 нөмрәли мәктәби медалла битирмишди. Көзәл мүталиәси, кениш дүнјакөрүшү илә чохумуздан сечилирди. Садә ипликдән тохунмуш гырмызы кофтасы, бојнунун ардында санчагладығы гыврым сач-

Scanned with CamScanner

лары инди дә көзүмүн габағындадыр. Еlә илк күндән бир-биримизә бағланмышдыг. Һеч бир һәфтә кечмәмиш Үлкәрин мүхтәлиф факултәләрдә охујан рәфигәләри илә дә таныш олдум: Нателла, Есмира, Иффрат, Тамилла... Тәнәффүсдә бир-бирини тапырдылар вә онда сөһбәт мүтләг ејни адам һаггында олурду: Билгејис мүәллим һаггында. Бу сөһбәтләрин даими иштиракчысы олдуғум үчүн бир аздан Билгејис мүәллим барәдә әтрафлы мә'луматым вар иди. Билирдим ки, мүлајим хасијјәти олан бир гадын, чох көзәл вә һәссас инсандыр; мүлајимлијинә бахмајараг ондан «беш» алмаг чох чәтиндир; гызлар ән кизли сирләрини белә она е'тибар едирләр,—мүәллим исә бир дәфә дә олсун онларын е'тибарына хәјанәт етмәјиб. Билгејис мүәллим дәрсә кәлмәјәндә мәктәб бош көрүнәрди...

Гызлар севимли мүәллимә дәрин мәһәббәтин тәзаһүрү олан бир гәдәр күлмәли, садәлөвһ епизодлар да данышырдылар: бир дәфә Билгејис мүәллим синифдән чыхаркән, әл јајлығыны унудуб столун үстүндә гојуб. Мәним танымадығым Рәфигә адлы гыз јајлығы көтүрүб јадикар сахлајыб. Инди мәктәбдә һамы она гибтә едир. Билгејис мүәллимин јајлығыны көстәрмәји тез-тез ондан хаһиш едирләр. Бундан башга, парталарын үстүндә, синиф лөвһәсиндә тез-тез үч һәрф—«БГО» јазылырды. Мүәллимләрин һеч чүр мә'насыны ача билмәдикләри бу сеһрли һәрфләрин мә'насы «Билгејисә гурбан олум» демәк иди. Сән демә һәлә биринчи синфә јеничә гәдәм басмыш балачалар да, узагдан-узаға Билгејис мүәллимә вурулур, онун синфинә дүшмәјә чан атырдылар.

Доғрусу, мәним дә севдијим, хатирәсини индијәчән гәлбимдә әзиз сахладығым мүәллимләрим олуб. Лакин мүәллимә гаршы белә чылғын, сөнмәз мәһәббәти мән нә әввәлләр, нә дә сонралар көрмәмишәм.. Одур ки, бу гадына гаршы гәлбимдә гәрибә бир мараг баш галдырмышды. Күнләр, ајлар бир-бирини әвәз етдикчә, гајнар, мараглы университет һәјаты, јени мүәллимләр, јени тәәссуратлар бизи мәктәб илләриндән узаглашдырыр, сөһбәтләримизин мөвзусунда әсаслы дәјишиклик едирди. Анчаг нә арадан өтән вахт, нә дә тәләбә һәјатынын севинч вә гајғылары 132 нөмрәли мәктәби битирмиш гызларын Билгејис мүәллимә олан мәһәббәтини азалтмырды. Һәфтәнин һәр чәршәнбә күнү онлар дәстә илә мәктәбә јолланырдылар. Вә сәһәриси Билгејис мүәллим һаггындакы сөһбәтләр јени тәәссуратларла зәнкинләширди...

Нөвбәти чәршәнбә күнү мән дә онлара гошулуб мәктәбә кәлдим. Икинчи мәртәбәнин дәһлизиндә пәнчәрәнин гаршысына јығылыб зәнкин бајыра вурулмасыны көзләјирдик. Билгејис мүәллим һаггында нә гәдәр көзәл сөз ешитсәм дә, о мәним үчүн ади мүәллим иди. Одур ки, сакитчә дајаныб гызлары мүшаһидә едирдим. Үлкәрин дә, рәфигәләринин дә һәрәкәтләриндән, кәсик-кәсик данышмаларындан, тез-тез саата бахмаларындан бәрк һәјәчан кечирдикләри ајдынча һисс олунурду. Нәһајәт, зәнк бајыра вурулду. Гызлар дәрһал өзләрини дүзәлдиб көзләрини үзбәүздәки синфин гапысына дикдиләр. Дәһлиз һај-күјлә, ора-бура гачан ушагларын шән сәсләри илә долса да, Билгејис мүәллим олан синифдән сәс чыхмырды. Нәһајәт, гапы ачылды. Лакин Билгејис мүәллим дәһлизә тәк чыхмады. Бир нечә ушаг ону әһатә етмишди, нә барәдә исә данышырдылар. Мүәллим бөјүк мараг вә һәвәслә онлары динләјир, хәфифчә күлүмсәјирди. Билгејис мүәллимин бизи көрмәмәсиндән, мәшғул олмасындан истифадә едиб диггәтлә ону нәзәрдән кечирдим. Гырх јашларында тәравәтли гадынды. Ағ кофта, гәһвәји јубка кејмишди. Бу садә кејим әјниндә чох сәлигә вә зөвглә отурмушду. Ону мүәллимдән чох ә'лачы шакирдә охшадырды. Хурмајы сачларыны керијә дарајыб бојнунун ардында топламышды. Бүтүн көркәминдә чидди бир сәлигә һисс олунурду. Дәһлизин ортасына чатанда Билгејис мүәллим гызлары көрдү. Онсуз да күлүмсәјән сифәти-

нә елә бил бир тона ишыг дүшдү. Көзләринин дәринлијиндә сәмими бир севинч парылдады.

— Хош кәлмисиниз,—деди. Гызлары бир-бир гучаглады. Мәни она тәгдим етдиләр. «Бизимлә университетдә охујур» дедиләр. Диггәтли, сынајычы нәзәрләри бир дәгигәлијә үзүмдә кәзди. Мәнә нә дедији инди јадымда дејил. Бирчә о јадымдадыр ки, индијә гәдәр мәнә тамамилә јад олан бу гадынын хошуна кәлмәк истәдим. Истәдим ки, бајаг өз кечмиш шакирдләрини көрәркән көзләринин дәринлијиндә ојанан о севинчдән мәнә дә бир пај дүшсүн. Доғрусу, рәфигәләримә гибтә етдим. Онларын Билгејис мүәллими нечә севдикләрини билирдим. Инди көрдүм ки, Билгејис мүәллим дә онлары ејни мәһәббәтлә севир. Бу гызлардан һәр бири онун үчүн өз хасијјәти, өз чәтинликләри, өз проблемләри олан конкрет шәхсијјәтләрдир. Онлардан һәр бирини елә диггәтлә динләјир, дәрсләри, јени рәфигәләри, чәтинликләри барәдә елә әтрафлы, мүфәссәл сорушурду ки... Мүлајим сәси, меһрибан бахышы һәр биримизин үрәјинә сирајәт едирди. Бајагдан һәјәчанлы олан гызлар елә бил бу сәсин тә'сириндән сакитләшмиш, өзләри дә мүлајимләшмишдиләр. Меһрибанлыгла, ән јахын, ән мәһрәм достлары илә олдуғу кими, сакит-сакит сөһбәт едирдиләр.

Сонра бир нечә дәфә дә гызлара гошулуб мәктәбә кетдим. Инди сөһбәтләрдә мән дә иштирак едирдим. Билгејис мүәллим мәнә дә суал верир, дәрсләримлә марагланырды... Дүзү, әввәлләр гызларын Билгејис мүәллим һаггында сөһбәтләри бә'зән мәни дарыхдырырды. Анчаг инди өзүм дә ондан данышырдым. Ики-үч өтәри көрүшдә о мәним гәлбимә јол тапмышды...

Илләр бир-бирини әвәз етди. Университети битирдик. Аилә гурдуг. Башымыз иш-күчә гарышды. Бир-биримизлә аз-аз әлагә сахлајырдыг. Билгејис мүәллимин хәстәләндијини ешитдим. Гызлар дәстә-дәстә јанына кедирдиләр. Арыгламыш мүлајим сифәтиндә, чухура дүшмүш көзләринин дәринлијиндә солғун тәбәссүм ојанырды: «Кәлмәјин, гызлар. Хатириниздә әввәлки кими галмаг истәјирәм»...

Билгејис мүәллим о хәстәликдән дурмады. Шам кими јаныб, јаныб сөндү... Анчаг онун јери бош галмады. Онун јериндә ишығыны ондан алмыш шамлар јанды. Билгејис мүәллимин гәлбиндән од алмыш, атәш алмыш шакирдләри инди башгаларынын өмрүнә ишыг сачырлар. Мән Билгејис мүәллимин шакирдләриндән бә'зиләри илә инди дә әлагә сахлајырам. Һәмин о сарысач гыз—Үлкәр Һүсејнова «Елм вә һәјат» журналынын әмәкдашыдыр. Нателла һансыса музејдә ишләјир, Есмира мүәллимдир, Иффрат С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә чалышыр. Һәр дәфә онларла растлашанда, өтәри сөһбәт едәндә бир даһа әмин олурам ки, бу гызлар Билгејис мүәллимин онларын гәлбиндә јандырдығы о мүгәддәс ишыға хәјанәт етмәјибләр. Әксинә, бу ишыгдан, бу һәрарәтдән әтрафдакылара да, өз өвладларына да пајлајыблар. Бу өвладлар Билгејис мүәллими һеч вахт көрмәјибләр. Анчаг бизим һәр биримизин тәрбијәмиз мәкәр тәкчә көрдүјүмүз адамларданмы асылы олуб?! Белә олсајды, әдәбијјатын, инчәсәнәтин тәрбијәви ролундан данышмаг мүмкүн идими?!

Бу јазыны јазаркән онунла «көрүшмәк» еһтијачы дујдум. Гәбринин үстүнә кетдим. Баш дашынын үзәриндә бир дәстә ал гырмызы гәрәнфил варды. Кәрәсән ким кәтирмишди? Вахтилә онун ән вурғун шакирдләриндән олан, сонра кәлини вә јолунун давамчысы—елә һәмин мәктәбдә әдәбијјат мүәллими ишләјән Алијә Тәһмасибми? Нәвәләрими? Јохса минләрлә шакирдиндән бирими? Нә фәрги вар!

Ән әсасы одур ки, бу садә гәбрин гаршысында дајанаркән мән бир даһа инандым ки, бә'зиләринин дедији кими, дүнја һәр кәләнин бахыб кетдији ади бир пәнчәрә дејил. Бәлкә дә өзүндән сонра јер үзүндә һеч бир

Scanned with CamScanner

из-сораг гојмајанлар үчүн бу доғрудан да беләдир? Анчаг Билгејис мүәллим кими адамлар үчүн бу дүнјанын мә'насы дәриндән-дәриндир. Беләләринин өмрү онларын јашадығы илләрлә өлчүлмүр. Он илдән артыгдыр ки, Билгејис мүәллим һәјатда јохдур. Лакин минләрлә адамын гәлбинә сәпдији хејирхаһлыг тохуму бу күн дә чүчәрир, чичәк ачыр, бар верир. Бәли, улу бабаларымыз демишкән, дүнјаја бир дәфә кәлән, бир дәфә дә кедир. Јер үзүндә инсанларын јалныз әмәлләри галыр. Јахшы вә пис әмәлләри...

Республикамызын әмәкдар мүәллими, көзәл педагог Билгејис Мәммәдова һаггындакы бу јазы тамамилә өз шәхси тәәссүратым үзәриндә гурулдуғундан, вахтилә ону јахындан танıјан адамлара да сөз вермәк, бу көзәл инсанын онларын һафизәсиндә нечә галдығыны билмәк еһтијачы дујдум.

Узун илләр Билгејс мүәллим илә чијин-чијинә ишләмиш гочаман педагог, республикамызын әмәкдар мүәллими Һөкумә Гулијева:

—Билгејиси тәкчә шакирдләри севмирдиләр. Педагожи коллектив, достлары, танышлары да онун хәтрини әзиз тутурдулар. Дүнјада бу гәдәр өмүр сүрмүшәм, гырх илин мүәллимијәм, бир шеји билирәм ки, пис адамдан, пахыл вә ја хәбис адамдан һеч вахт јахшы мүәллим олмаз. Билгејис Мәммәдованын көзәл педагоглуғунун илк вә үмдә сәбәби онун инсан кими паклығы, хејирхаһлығы иди. Он бир илдән артыгдыр ки, о арамызда јохдур. Анчаг, 150 иллијини бајрам етмәјә һазырлашан гочаман мәктәбимиздә јенә дә әмәкдар мүәллим Билгејис Мәммәдованын јери көрүнүр...

С. М. Киров адына Дөвләт Университетинин досенти Ифрат Әлијева:

— Билгејис мүәллим бизә сәккизинчи синифдә дәрс демәјә башлады. О вахта гәдәр мән һәким олмаг арзусунда идим. Ағ халат кејмәк, инсанларын сағламлығы кешијиндә дурмаг истәјирдим. Билгејис мүәллимин дәрсләри о гәдәр мараглы кечирди ки, онун јолу илә кетмәји гәрара алдым. Билгејис мүәллим һаггында јадымда нә галыб? Һәр шеј! Онун һәр бир һәрәкәти, отурушу, дурушу—һамысы јадымдадыр. Дәрс данышанда вар-кәл етмәзди. Синфин бир күнчүндә дајанарды вә бүтүн көзләр һәмин күнчә зилләнәрди. Зәнк вуруланда һамымыз тәәссүф һисси кечирәрдик. Алты дәрсин һамысы әдәбијјат олсајды, јенә дарыхмаздыг. Билгејис мүәллим белә мүәллим иди...

Јадымдадыр, биз онунчу синифдә оланда мәктәбимизә оғланлар кәлдиләр. (О вахта гәдәр мәктәбимиз гыз мәктәби иди.) Тәзә шәраит, гызларла бирликдә охумаг онлара гәрибә тә'сир көстәрмишди. Бә'зисини ипә-сапа јатырмаг мүмкүн дејилди. Анчаг Билгејис мүәллими көрәндә дәрһал өзләрини әлә алыр, әјинбашларыны сәлигәјә салырдылар.

132 нөмрәли мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими, ССРИ Али Советинин депутаты Алијә Тәһмасиб:

— Мәним бүтүн талејим Билгејис мүәллимин ады илә бағлыдыр. Әввәлчә она үрәкдән вурулмуш јүзләрлә шакирдиндән бири олмушам. Мүәллимлик пешәсини дә јалныз онун тә'сири илә сечмишәм. Сонра онунла бир аиләдә јашамаг хошбәхтлији мәнә нәсиб олуб. Инди дә јохлуғуну һисс етмирәм. Бир иш көрәндә өзүмә онун көзү илә бахырам. Үрәјимин һансы кушәсиндәсә бир суал ојаныр: Көрәсән Билгејис мүәллим буна нә дејәрди? Вә анчаг Билгејис мүәллимин бәјәнәчәји иши көрмәјә чалышырам...

Ону танıјанларла сөһбәт етдикчә бир шеји дүшүнүрдүм: өмрү гыса да олса, хошбәхт һәјат сүрүб Билгејис мүәллим. Гыса өмрүнүн ишығындан нечә-нечә һәјата нур бағышлајыб.

Светлана НӘЧӘФОВА.

Бизим иш јолдашларымыз

ЈАРЫМ ӘСРЛИК МҮӘЛЛИМ ӨМРҮ

Мән бир өмүр танıјырам; елә бир өмүр ки, онун күнләрә сығынмыш анлары илбәил, күнбәкүн, саатбасаат әријир. Әримәји илә дә гуртармыр, һәмишәјашарлыг газаныр. Әридикчә килә-килә шакирдләринин әглинә сүзүлүр, әхлагына һопур, өмрүнә гарышараг һиларын әмәлләриндә јашајыр. Тәсадүфи дејил ки, бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински мүәллим һаггында данышаркән гејд етмишдир: «...педагоглара ушагларымызын әхлагыны, әглини, руһуну вә бүтүн бунларла бәрабәр, өз вәтәнимизин кәләчәјини е'тибар едирик». Бакыдакы 178 нөмрәли рус мәктәбинин Азәрбајчан дили мүәллими Чәфәров Маһмуд Нәчәф оғлу мәһз беләләриндәндир.

М. Н. Чәфәров 71 иллик өмрүнүн 53 илини кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср едиб. Һәмишә дә бу чәтин вә шәрәфли ишин өһдәсиндән бачарыгла кәлиб. Бу күн дә о, өз ишини мүвәффәгијјәтлә давам етдирир. Дәрс дедији синифләрдә мәнимсәмә фаизи һәмишә јүксәк олур. **Лакин синфин мүвәффәгијјәт фаизинин јүксәк олмасы һеч дә ону гане етмир. Көрдүјү ишин кејфијјәти илә даһа чох мараглаиыр. Чалышыр ки, дәрс дедији шакирдләрә ән азы Азәрбајчан дилиндә үнсијјәт сахламаг вәрдишләрини ашыласын. Бу мәгсәдлә апарачағы ишләр системиндә дәрсә һазырлашма мәрһәләсинә хүсуси әһәмијјәт верир вә һәр дәрс саатынын талејини әввәлчәдән дүшүнүр, көтүр-гој едир. Тәгвим планында гејд едилмиш мөвзуларын һәр бирини тәдрис етмәздән әввәл, күндәлик план тутур: дәрсин мөвзусуну, мәгсәдини, истифадә олуначаг тә'лим үсулларыны, зәрури әјани вәсаитләри вә онлардан дәрсин мүәјјән мәрһәләсиндә истифадә јерини, шакирдләрлә апарылачаг сорғунун, мүсаһибәнин, вериләчәк информасијанын конкрет һәчмини мүәјјән едир. Бу заман шакирдләринин мөвчуд билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсини нәзәрә алыр. Ејни заманда һәмин сәвијјәјә ујғун дидактик материаллар һазырлајыр. О, сөһбәт әснасында гејд едир ки, мән һәр бир дәрсә сон дәрәчә чидди һазырлашыр, 45 дәгигәлик вахт әрзиндә көрәчәјим ишләри һамыја ајдын ола биләчәк бир формада планлашдырырам. Ишими бу тәрздә гурмағымы дәрс дедијим һәр бир синфин шакирдләринин Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән нә дәрәчәдә билмәләри тәләб едир. Она көрә дә бу фикирдәјәм ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрси дејән бүтүн мүәллимләр һәр бир дәрсә чидди һазырлашмалыдырлар.

М. Чәфәров дәрсин тәшкилини вә апарылмасыны мүәллимин ишиндә әсас мәрһәлә һесаб едир. Бир тә'лим фәнни кими, Азәрбајчан дилинин үмуми мәгсәдини һәјата кечирмәк үчүн даһа чох дидактик әһәмијјәти олан мараглы иш нөвләриндән истифадә едир. О, лүғәт үзрә ишә өз тәчрүбәсиндә кениш јер верир. Һәр дәрсдә мәнимсәнилмәси нәзәрдә тутулмуш лүғәт минимумунун шакирдләрә чатдырылмасына, оху мәтнләри вә мүвафиг чалышмалар, еләчә дә нитг мәшгләри васитәсилә мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт јетирир. Бүтүн дәрсләриндә белә сөзләри һәм өзүнүн, һәм дә шакирдләрин фәалијјәт објектинә чевирир. Онлары мүхтәлиф нитг ситуасијаларында нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләри (динләјиб анлама, данышма, оху вә јазы) үзрә ишләмәјә истигамәтләндирир.

Шакирдләр өјрәндикләри сөзләри лүғәт дәфтәринә гејд едир вә бу иши ардычыл шәкилдә апарырлар. Ән нүмунәви лүғәт дәфтәрләри дәрс илинин сонунда топланылыр вә кабинетдә сахланылыр.

М. Чәфәровун тәчрүбәсиндәки мараглы чәһәтләрдән бири оху мәтнләри үзрә апардығы ишләрлә әла-

Scanned with CamScanner

гәдардыр. Бу ишләр башлыча олараг ики истигамәтдә нәзәрә чарпыр:

1) шакирдләри оху техникасына јијәләндирмәк; 2) оху мәтнинин мәзмунуну мәнимсәтмәк.

Мүәллим һәр ики истигамәтдә апарылан иши тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, әлагәли шәкилдә көтүрүр вә шакирдин Азәрбајчан дилиндән практик вәрдишләрә јијәләнмәсиндә онларын мүһүм рол ојнадығыны диггәт мәркәзиндән гачырмыр.

Бурада бир мараглы чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, Маһмуд мүәллим оху мәтни үзрә иш апараркән дәрсләриндә әјани вә техники тә'лим васитәләриндән истифадә етмәјә чалышыр вә буна да наил ола билир.

М. Чәфәров програмда мүәјјән едилмиш вә дәрсликдә верилмиш зәрури дил материалларынын шакирдләрә чатдырылмасыны да диггәтдән јајындырмыр. О, ишин бу мәрһәләсиндә ана дилиндән өјрәнилмиш биликләрә истинад етмәји вачиб билир вә тә'лим просесиндә она кениш јер верир. Бу да, өзүнүн гејд етдији кими, өјрәтдији зәрури дил материалларыны даһа сәмәрәли мәнимсәтмәјә вә мүвафиг мүгајисәләр апармаға, охшар вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәјә, беләликлә, шакирдләрин идрак фәаллығыны артырмаға имкан јарадыр.

Маһмуд мүәллим дәрсликләрдә верилмиш грамматик материалларын һәчминә еһкам кими јанашмыр. Өзүнүн гејд етдији кими, бу, мүмкүн дә дејил. Чүнки шакирдләр лингвистик материаллары өјрәнмәкдә чәтинлик чәкирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, белә материаллары шакирдләр грамматик коментарија формасында даһа јахшы мәнимсәјир вә онлардан практик нитг фәалијјәтиндә сәмәрәли истифадә едә билирләр.

Маһмуд мүәллим шакирдләрин көмәји илә мәктәбдә зәнкин Азәрбајчан дили кабинети јарадыб. Бу кабинетдә дивара вурулмуш Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин портретләри, стендләр, грамматик чәдвәлләр вә сүжетли шәкилләр хүсуси олараг диггәти чәлб едир. «Азәрбајчан дили» адлы ајлыг дивар гәзети бурахылыр.

М. Чәфәров 71 јашында олмасына бахмајараг, бу күн дә тәкчә өз пешәсинин вурғуну кими дејил, ејни заманда фәал ичтимаијјәтчи кими чалышыр. О, инди Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси үзрә методик шуранын үзвү, Бакы шәһәри Нәриманов РХМШ үзрә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнни методбирләшмәсинин сәдри, мәктәб партија тәшкилаты бүросунун үзвү, мәктәб һәмкарлар тәшкилатынын сәдр мүавини кими ичтимаи вәзифәләр апарыр. Ејни заманда тәчрүбәли бир мүәллим кими, кәнч мүәллимләрә јахындан көмәк көстәрир.

Мәктәбин директору Окс Итта Лвовна Маһмуд мүәллим һаггында данышаркән гејд етди: «Ону бир ағсаггал кими мәктәбимиздә һамы севир — мүәллимләр дә, шакирдләр дә. Пешәсинин вурғуну олан бу гоча мүәллим өмрүнүн јарым әсрдән чох һиссәсини педагожи ишә һәср едиб. Шакирдләринә һәјатда јашамағы вә јаратмағы өјрәтмәк, онлары коммунист әхлагы руһунда тәрбијә етмәк Маһмуд мүәллимин һәјат идеалыдыр. О өз ишиндә һәмишә бачарыглы, ардычыл, сәлигәли вә инамлы олуб».

Партија вә һөкумәтимиз бу зәһмәткеш инсанын — Маһмуд мүәллимин әмәјини лајигинчә гијмәтләндириб: ону Ленин ордени, дикәр орден вә медалларла тәлтиф едиб. Республиканын әмәкдар мүәллими, методист-мүәллим кими јүксәк адлара лајиг көрүб.

М. Чәфәров бу күн дә 53 ил әввәл башладығы мүгәддәс вә шәрәфли иши — мүәллимлик ишини мүвәффәгијјәтлә давам етдирир. Өмрүнүн ијирми илдән чох һиссәсини билаваситә фәалијјәт көстәрдији 178 нөмрәли орта мәктәблә бағлајыб. Она бу јолда чансағлығы, даһа бөјүк әмәк гәләбәләри арзулајырыг.

Әнвәр АББАСОВ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

Редаксијанын почтундан

МҮӘЛЛИМЛӘРИМИЗИН ИШ ТӘЧРҮБӘЛӘРИНДӘН СӘТИРЛӘР

Мүасир дөврдә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә јүксәк нәтичәләр газанмаг, тә'лимин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәсинә наил олмаг үчүн габагчыл иш үсулларыны вә методларыны өјрәнмәк, тәшәббүскар педагожи коллективләрин вә ајры-ајры мүәллимләрин сәмәрәли иш үсулларыны үмумиләшдириб јерли шәраитә тәтбиг етмәк бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Редаксијамыза кәлән мәктубларын әксәријјәти бу бахымдан мараглы вә рәнкарәнкдир. Мәктуб саһибләри кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинин бу вә ја дикәр саһәсиндә әлдә етдикләри наилијјәтләрдән сөһбәт ачыр, мараглы тәклифләр верир, фикирләр ирәли сүрүрләр.

Лерик рајону, Чајруд кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Сабир Мәликов** шакирдләрә ССРИ-нин Әрзаг програмыны нечә изаһ етмәсиндән, онун үмумхалг әһәмијјәтини ачмаг үчүн гираәт дәрсләриндән сәмәрәли вә мәгсәдәујғун истифадәсиндән сөһбәт ачыр: «Әрзаг програмынын јеринә јетирилмәсиндә тәкчә кәнд әмәкчиләри дејил, зәһмәткешләрин бүтүн тәбәгәләри, о чүмләдән мүәллимләр вә шакирд коллективләри дә јахындан иштирак етмәлидирләр. Буна наил олмаг үчүн шакирдләрә — һәјата илк гәдәмләр атан вә әмәк, зәһмәт һаггында һәләлик сәтһи тәсәввүрә малик олан мәктәблиләрә Әрзаг програмынын маһијјәтини ајдынлашдырмаг мүәллимдән бөјүк мәһарәт, бачарыг тәләб едир. Мән бу мөвзуну кечәркән чалышырам ки, програмын һәр бир мүддәасыны садә, анлашыглы, ајдын дилдә изаһ един, һәјатдан кәтирдијим чанлы мисалларла шакирдләрә материал әтрафында вердијим мә'луматы мөһкәмләндирим». Һисс едирсән ки, бу сәтирләрин мүәллифи бугүнкү кәнчлијимизин сабаһына үмид бәсләјән, ону коммунизм чәмијјәтинин мүгәддәс идеаллары руһунда тәрбијә етмәјә сә'ј көстәрән бир мүәллим кими партијамызын гәрар вә көстәришләринә садиг галараг шакирдләрин әмәк тәрбијәсинә, онларда Вәтәнимизин сәрвәтләринә мәһәббәт, әсл тәсәррүфатчы мүнасибәти тәрбијә етмәјә сә'ј көстәрир.

Бакыдан 104 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Интизар Нәбијева** «Дәрнәк мәшғәләләриндә Һ. Чавид поезијасындан нечә истифадә едирәм» адлы јазысында өз иш методундан данышыр. Мүәллиф јазыр: «Шакирдләрин атеист тәрбијәсиндә Һ. Чавидин бүтүн јарадычылығы әвәзолунмаз мәнбәдир. Динин, хурафатын маһијјәтини, варлығыны гамчылајан әдиб чох реал, һәјати чизкиләрлә диндарларын ич үзүнү ачыр, онлары ифша едир.

Дәрнәк мәшғәләләри заманы шакирдләрин атеист тәрбијәсиндә Чавид јарадычылығы мәнә бөјүк көмәк едир». Мүәллим көстәрир ки, Чавид поезијасынын күчү онун реал һәјат һәгигәтләрини чох усталыгла тәрәннүмүндә, чәмијјәтдә баш верән бәдбәхтликләрин көкүнү ачыб көстәрән мәһарәтиндәдир.

Редаксијаја дахил олан мүәллим мәктубларындан бир гисми дә мүасир дәрсин тәшкилиндән, мөвзунун кејфијјәтлә мәнимсәнилмәсиндә әјаниликдән, тә'лимин техники васитәләриндән нечә истифадә олундуғундан бәһс едир.

Губа рајонундакы Бағбанлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими, республиканын габагчыл маариф хадими **Зијәддин Мустафајев** «Әјанилик башлыча васитәдир» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Мүасир дөврдә елм вә техниканын һәјатымызын бүтүн саһәләринә нүфуз етдији бир заманда тә'лимин сәвијјәсини јүксәлтмәк, дәрсин сәмәрәлилијинә наил олмаг үчүн техники васитәләрдән истифа-

Scanned with CamScanner

дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мән әдәбијјатдан мөвзулары тәһлил едәркән шакирдләрдә ифадәли оху бачарығынын јарадылмасында вә инкишаф етдирилмәсиндә граммафон јазыларындан кениш истифадә едирәм. Бу јазыларда көркәмли сөз усталарынын сәси, диксија мәдәнијјәти шакирдләрә мәтни дәриндән баша дүшмәјә, мүәллифин фикрини, идејасыны ајдын дәрк етмәјә имкан верир». Мүәллиф көстәрир ки, лент јазыларындан истифадә етмәздән әввәл кечәчәјим мөвзу һаггында әтрафлы мә'лумат верир, әкәр мәтн классик әдәбијјат нүмунәсидирсә, онда шакирдләрин ешидәчәкләри фарс-әрәб ифадәләрини ајдынлашдырыр, сонра чиһазы сәсләндирирәм. Белә һалда шакирдләр мөвзуну там мәнимсәјирләр. Лент јазыларындан тәкчә әдәбијјат дәрсләриндә дејил, дилчиликдә дә кениш истифадә едирәм. Јохлама ифадә вә имла јазылары апардыгда мәтнин ајдын нитглә охунмасы, садә чүмләләрин бир, мүрәккәб чүмләләрин ики дәфә тәкрары мөвзунун јахшы дәрк едилмәсинә вә сәһвсиз јазылмасына көмәк едир. Лингафон кабинетиндә шакирдләрин чиһазлардан бачарыгла истифадә етмәсинә чалышырам. Бүтүн булар тә'лимдә мүвәффәгијјәт газанмаға имкан верир.

Губа рајону. Афурча кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Надир Һәдијјәјев** дә тә'лимин кабинет системиндән бачарыгла истифадә едир. О, редаксијамыза көндәрдији «Кабинет системиндә әдәбијјатын тәдриси тәчрүбәсиндән» адлы јазысында өз иш үсулундан сөһбәт ачыр: «Кабинетимиз Азәрбајчан вә совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләринә чәкилмиш рәсм-иллүстрасијаларла зәнкиндир. Бурада «Фитнә ов заманы», «Фәрһад дағ чапыр», С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринә чәкилмиш «Мәнзәрә» рәсми, «Өлүләр» әсәринин типләри, Худајар бәјин портрети вә с. әсәрләрә чәкилмиш иллүстрасијалар нүмајиш етдирилир. Бүтүн булар әдәбијјат мүәллимләринин вә шакирдләрин бирҝә сә'ји нәтичәсиндә јарадылмыш вә кечилән мөвзуларын кејфијјәтли мәнимсәнилмәсиндә биз мүәллимләрә бөјүк көмәк көстәрир». «Коммунизм гуручуларыны тәрбијә едиб јетишдирмәкдә, онлары ичтиман-фајдалы әмәјә һазырламаг кими шәрәфли вәзифә биз мүәллимләрин үзәринә дүшүр. Бу вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсиндә партијамызын мүвафиг сәнәдләринә архаланараг, ишимизи бу тәләбләр әсасында гурмаға чалышырыг». Бу сәтирләр Масаллы рајонундакы Чахырлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Сәдчат Бабајевин** редаксијамыза көндәрдији мәгаләдән көтүрүлмүшдүр. Мүәллиф көстәрир ки, мүасир совет әдәбијјатынын орта мәктәбләрдә тәдрис олунан нүмунәләри әсл тәрбијә—идеја-сијаси тәрбијә мәнбәјидир. Бачарыглы, өз ишини, шәрәфини јүксәк тутан, вәзифәсинә мәс'улијјәтлә јанашан һәр бир мүәллим бу зәнкин тәрбијә мәнбәјиндән истифадә едә биләр.

В. Мајаковскинин «Совет паспорту», С. Вурғунун «Азәрбајчан», «Дағлар» ше'рләрини, «26-лар» поемасыны, С. Рәһимовун «Меһман» повестини, Р. Рзанын «Ленин» вә М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемаларыны тәдрис едәркән әсәрин әсас идејасыны өн плана чәкир, дәрси суал-чаваб шәклиндә гурурам. Шакирдләр әсәрләрин тәһлилиндә фәал иштирак едир, сәрбәст олараг гәһрәманларын мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини көстәрирләр. Бу метод онларын идеја-сијаси чәһәтдән тәкмилләшмәсинә көмәк едир.

Габагчыл тәчрүбә, габагчыл иш үсулу бу күн халг маарифинин инкишафында, тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Фәрәһли һалдыр ки, редаксијамыза кәлән әксәр мәктубларын мүәллифләри бу вә ја дикәр фәннин, мөвзунун тәдрисиндә өз иш үслубундан јазыр, сәмәрәли јоллар тәклиф едир, иш тәчрүбәсиндән мараглы нүмунәләр кәтирирләр. Кировабад шәһәриндәки 44 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Күлзар Фәттаһи** «М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» әсәрини нечә тәдрис едирәм» мәгаләсиндә јазыр: «Романын тәһлили заманы әсәрдә сурәтләр галерејасынын үч група (фәһләләр, јерли буржуазија вә чаризмин нүмајәндәләри) бөлүндүјүнү гејд едирәм. Сонра бу групплар һаггында ајры-ајры мә'лумат верир, реал чизкиләрлә сәчијјәләндирирәм вә синифләр арасындакы кетдикчә кәскинләшән мүбаризәни тәсвир едирәм. Бу мүбаризәнин вәзијјәтини, сәбәбләрини ајдынлашдырырам». Мүәллиф гејд едир ки, пролетар Бакысынын әсәрдә тәсвир олунан илләрдә ингилаби мүбаризәдәки фәаллығы тәкчә Загафгазијада дејил, бүтүн Русијада әкс-сәда доғурмушду. Булары өз долғунлуғу, бүтүн маһијјәти илә ушаглара чатдырмаг үчүн мүәллим мүхтәлиф васитәләрдән, о чүмләдән тарихи һадисәләр, ингилаби шәхсијјәтләр һаггында чәкилмиш бәдии-тарихи филмләрдән истифадә едир. «Бу мәнә имкан верир ки, шакирдләри ингилаба гәдәрки Бакынын сијаси мүһити илә даһа дәриндән таныш едим, тә'лимин сәмәрәсини јүксәлдим».

●

Консултасија

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Модал сөзләр Азәрбајчан дилинә аид тәкмилләшдирилмиш програмдан нә үчүн чыхарылмышдыр?

М. Зејналов — Фүзули рајону

Чаваб. Модал сөзләрин бир нитг һиссәси кими рус дилинин грамматикасына дахил едилмәси тәклифини илк дәфә академик В. В. Виноградов ирәли сүрмүшдүр. Бундан хејли сонра Азәрбајчан дилчилијиндә бу мөвзуда чыхыш едән, јә'ни модал сөзләрин Азәрбајчан дилинин морфолокијасында да гәбул едилмәсини елми чәһәтдән әсасландыран проф. Ә. Абдуллајев олмушдур.

Модал сөзләр синтаксисдә өјрәнилән ара сөзләрә бүтөвлүкдә ујғун кәлир. Булар, садәчә олараг, морфолокијада м о д а л с ө з, синтаксисдә исә а р а с ө з адланыр. Модал сөзләр данышанын керчәклијә, нитгин мәзмун вә формасына мүнасибәтини билдирир; бу мүнасибәтдә сөјләнилән фикрә емосионал вә мәнтиги чәһәтдән јанашмағын чох мүхтәлиф чаларлары ифадә олунур.

Академик В. В. Виноградовун модал сөзләр һаггындакы тә'лими совет дилчилијиндә гәбул едилсә дә, онун өјрәнилмәсинә мәктәб грамматикаларында хүсуси јер верилмәси практик чәһәтдән өзүнү доғрулда билмәмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, онунла әлагәдардыр ки, модал сөзләр бир нитг һиссәси кими, зиддијјәтләрдән азад дејил. Бу нитг һиссәсинин әһатә етдији сөзләрдән анчаг бир гисми, һәгиги мә'нада, модал сөзләрдир: **јәгин ки, әлбәттә, шүбһәсиз, бәлкә дә, һәгигәтән, еһтимал ки** вә с. Һалбуки **үмумијјәтлә, демәк, мәсәлән, хошбәхтликдән** вә с. кими сөзләрдә модаллыг өзүнү көстәрмир.

Модал сөзләрин бә'зиләри, әслиндә, бу вә ја дикәр әсас нитг һиссәсинә дахил олан сөзләрдән ибарәтдир; мәсәлән: **һәгигәтән** — зәрф (О, һәгигәтән хәстәдир); **шүбһәсиз** — сифәт; **демәк, көрүнүр** — фе'л вә с. Демәк, ара сөзләрин әксәријјәти, дикәр көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргли олараг мүстәгил мә'на дашыјан лексик ваһидләрдән ибарәтдир.

Нәһајәт, модал сөзләрлә ара сөзләр һеч дә һәмишә бир-биринә ујғун кәлмир. Белә ки, ара сөзләр сөз бирләшмәләри

Scanned with CamScanner

вә һәтта чүмләләрдән дә ибарәт ола билир (**онун фикринә көрә, чох тәәссүф ки, мәнә елә кәлир ки** вә с.).

Орта мәктәбин програмлары үзрә модал сөзләр 1973—1980-чи илләрдә көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими тәдрис едилмиш вә бунун әһәмијјәтли бир практик нәтичәси олмамышдыр.

Бүтүн јухарыда гејд едиләнләри нәзәрә алараг, програм јенидән тәкмилләшдириләркән модал сөзләри бир нитг һиссәси кими тә'лим материалындан ихтисар етмәк мәсләһәт көрүлмүшдүр. Инди модал сөзләр синтаксис курсунда конкрет бир нитг һиссәсинә мәнсуб едилмәдән ара сөзләр ады алтында өјрәдилир вә бунлар чүмлә үзвү олмајан сөзләр кими тәгдим едилир. Нә гәдәр ки дилчилик елмимиздә модал сөзләр вә ара сөзләр проблеми кифајәт дәрәчәдә өз һәллини тапмајыб, мәсәләјә мәһз бу көстәрдијимиз мөвгедән јанашмаг мәсләһәт көрүлүр.

Суал. Ф. П. Решетниковун «Јенә дә ики!» адлы таблосу үзрә инша апараркән белә бир чәтинликлә гаршылашдым: ушаглар шәклин мәзмуну илә әлагәдар «Оғланы евдә тәкчә ким севинчлә гаршылајыр?» суалыны вердиләр; һалбуки грамматик чәһәтдән ким? суалы бурада јеринә дүшмүр, чүнки итә ким? суалыны вермәк дүзкүн сајылмыр. Мән ушагларын сәһвини дүзәлтмәдим. Буну дәрсимә нәзарәт едән бир јолдаш мәнә сәһв тутду. Һансымыз һаглыјыг.

Т. М. — Бакы

Чаваб. Әввәлчәдән гејд едим ки, сиз һаглысыныз.

Мә'лумдур ки, ким суал әвәзлији һәрәкәтин фәал ичрачысыны, јә'ни инсаны билдирир. Лакин бә'зи һалларда һәмин суала ичрачы кими башга әшјаларын адлары да чаваб ола биләр. Мәсәлән: Бу чичәкләри ким јерлә јексан едиб?— Јағыш. Пәнчәрәни тыггылдадан кимдир?—Күләк. Заводда бу ағыр иши кимләр јеринә јетирир? — Роботлар. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, бу нүмунәләрдә ким? суалыны нә? суалы илә әвәз етмәк үслуби бахымдан мүмкүн дејил.

Демәк, бә'зи һалларда мәгамындан асылы олараг инсаны билдирмәјән адларын да ким? суалына чаваб ола билмәси «ганундан кәнар һал» дејил.

Гејд етмәк пис олмаз ки, бунун әксинә олан һаллара да тәсадүф едилир: инсаны билдирән сөзләрә нә? суалы верилир. Мәсәлән: Рәис јанындакы нүмајәндәјә чамааты көстәрди. (нәји? — чамааты) Мәшгчи тәзә ојунчу һазырлады. (нә? — ојунчу)

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

Баш редактор: **Зәһра ӘЛИЈЕВА.**
Редактор: **Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.**
Редаксија һеј'əти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Ж. Мустафајева.**

Јығылмаға верилмиш 8.07.83. Чапа имзаланмыш: 23.09.83. Кағыз форматы. $70\times108^{1}/_{16}=2,0$ кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәги. 5,6 шәрти чап вәрәги. 5,6 мүәллиф вәрәги.
ФГ 30052. Сифариш 5292. Тираж 13900.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

Scanned with CamScanner

25 гэпик. 76302

Scanned with CamScanner